

KAL - U BAL'DAN BERİ (DERSİM-ZAZA TARİH TEZİ)

SEYFİ CENGİZ

Dersim-Zaza Halkının Köken ve Kimlik Sorunları Çözüldü, Tarihleri Yazıldı!

Partiya Sosyalista Dersimi (PSD)'nin kuruluşunu ilan eden Nisan 1997 tarihli bildiriye düşülen notta şöyle deniliyordu:

“Önümüzdeki dönemde bugün daha büyük bir ihtiyaç haline gelen Dersim’le ilgili araştırmalara öncelik vereceğimizden, *Desmala Sure*’nin yayınına bir süre ara vereceğiz. Sözkonusu çalışmalar yayınlandıktan sonra dergimiz kaldığı yerden yayınına devam edecektir.”

Referans verilen araştırmalar “*Dersim-Zaza Tarihi (Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek)*” başlığı altında kitaplaştırıldı. Bu kitap henüz yayınlanmış olmasa da tamamlanmış durumdadır ve olanakların elvereceği ilk fırsatta, büyük bir ihtimalle bu yıl içinde kamuoyuna sunulacaktır.

Aslında son iki yıl zarfında çeşitli ülke ve kentlerde düzenlenen konferans ve panel türü toplantılarla bu araştırmanın sonuçları parça parça açıklanmaya başlandı bile.

Desmala Sure dergisi yayın hayatına Dersim (Kırmanc-Zaza) sorununu gündeme getirerek başlamıştı (1991). Başlangıçta büyük tepkiler alan bu konudaki görüşleri cesur ve kararlı bir mücadelenin sonucunda giderek taraftar topladı ve çok geçmeden başkalarının da gündemine oturdu. Gelineen noktada Dersim-Zaza hareketi azımsanmayacak bir mesafe almış, inkarcılıkta ayak direyen ya da tavırsızlığı tercih eden çevreler henüz bulunmakla birlikte, halkımızın varlığı, kimliği ve hakları başlangıçta oldukça tepkili davranan birçok çevre tarafından bile şu ya da bu biçim altında artık kabul görmüştür.

Kısacası ilk muharebe kazanılmış sayılabilir.

Desmala Sure’nin 16’ncı sayısından sonra yayınına ara vermesi başlattığı tartışmanın bir yerlere gelip dayanması, denebilir ki tıkanmaya başlaması ile ilişkiliydi.

Şöyle ki, Dersimli daha çok ne olmadığını biliyor ve kendisini zorunlu olarak özellikle olumsuzundan, yani kim olmadığını söyleyerek, aykırılık, benzemezlik veya başkalık bilinciyle tanımlıyordu. Olumlu yanıtları oluşturan *Kırmanc* ve *Zaza* kavramları tek başlarına açık bir kimlik ve tarih bilinci sağlamıyor, üstelik çeşitli spekülasyonlara alan bırakıyorlardı.

Hasılı, Dersimli ne başlangıcını ne de tarihinin çağlar boyunca izlediği seyri biliyordu. Halk olarak kendi öyküsünü, yani tarih denen uzun yolda başından geçenleri anlatan basılı bir eser mevcut değildi. Deyim uygunsu toplum olarak feci bir kazada hafızasını yitirip henüz kendine dönmemiş bir insana benziyordu. Dersim tarih geleneğinin ulusal cedlerimiz veya kahramanlarımız olarak tanıttığı *Khal Mem*, *Khal Ferat*, *Şah Hasan*, *Khalemamsor (Seyit)*, *Kureyş*, *Mansur*, *Sarı Saltuk*, *Ağucan* gibi figürleri sadece efsanelerden biliyordu. Onların tarihsel kimliği ve yaşadıkları çağ hakkında açık bir fikre sahip değildi. Uzun direniş tarihimizin öne çıkardığı bu seyit-atalar ve önderler hakkındaki rivayetleri kendi zevkini ve hayal gücünü de katarak tekrarlamının ötesine bir türlü gidemiyordu.

Uzun sözün kısası, zengin sözlü geleneğimiz çözülemeden duruyor, tarihimizi rivayetlerden kurtaracak ciddi bir bilimsel çalışmanın eksikliği duyuluyordu. Hal böyleyken insanımızın kendisini tanıması, Dersim davasının daha fazla mesafe alması ya da doğru bir tarih ve kimlik bilinci temelinde gelişip serpilmesi zordu.

İşte bu gerçeğin farkında olduğu içindir ki, *Desmala Sure (Suralaman)*, Dersim davasının üzerinde güvenle yükselebileceği sağlam bir tarih temeli ve çerçeve oluşturulana kadar yayınına ara vermek zorunda kaldı. Bu aralıkta, içinde bulunduğu zifir karanlığın ve cehaletin farkında bile olmayan bazı kendini bilmezlerin “*inzivaya çekilmek*” olarak tanımlayıp mücadele saymadığı yoğun bir kütüphane çalışmasının sonucundadır ki bu yazıda da görülebileceği gibi hemen hemen tüm bilinmezler bilince çıkarılıp karanlık dağıtıldı.

Böylece *Desmala Sure*’de aralanan kapı ardına kadar açıldı.

Üstünde adeta “*Ben gizli bir hazineydim, bilinmek istiyordum*” yazılı Dersim’in sırrı kesinlikle çözüldü. Bu sayede kimilerinin artık gelişmesinin sınırlarına dayandığını sandığı hareketin önü de açıldı.

Sorunun gerçek boyutları, Dersim ve Zazalar’ın potansiyeli bu noktadan sonra daha netçe görülecektir. Geçen zaman ve harcanan emek önümüzdeki muharebeleri kazanmak için zorunluydu.

El – Beyan!

Aşağıda çoktan tamamlandığı halde maddi güçlükler nedeniyle henüz yayınlanmamış olan *Dersim ve Zaza Tarihi – Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek* başlıklı çalışmamda vardığım en önemli sonuçları açıklıyorum.

Bu açıklamanın bazı kısımları kitabın ilgili bölümlerinin çok kısa birer özeti iken, bazı kısımları ise kitabın kendisinden olduğu gibi alındılar.

Aslında benim tercihim bu değildi. Çünkü vardığım bulguların kitapla birlikte çok daha ayrıntılı ve daha doyurucu biçimde yapılmasını istiyordum. Ama uzun süredir muhatap olduğum yoğun ve ısrarlı sorular karşısında adeta strese girdim ve sonunda gelen taleplere yanıt vermek zorunluluğu duydum. Bu kararım, bu açıklamaların “*Dersim/Zaza Ulusal Platformu*” konusu üzerinde başlamış bulunan tartışmaların daha sağlıklı bir mecrada seyretmesine ve koşulların artık devrimcileşmeye başladığını düşündüğüm bu yeni dönemin girişinde ihtiyaç duyduğumuz birliğin daha çabuk gerçekleşmesine katkısı olacağına inanmamın da büyük rolü oldu.

Konumuz ya da düşüncelerimizle yeni tanışan arkadaşlar olabilir. Bu bakımdan kısa bir hatırlatma yararlı olacak. Ben Dersim’in ya da Zazalar’ın ayrı bir ulus olduğunu savunuyorum. Bu düşünceleri savunan başka arkadaşlar da var. Kişi olarak beni bu sonuca götüren süreç 12 Eylül sonrasında yaklaşık iki yılımı (1980-82) geçirdiğim Dersim dağlarında başladı. O dönemde ben ve arkadaşlarım Dersimliler’in *Kürt* olduğunu düşünüyorduk. Ama bu konuda yöre insanının, özellikle yaşlı kuşakların ısrarlı itirazlarıyla karşılaştık. Kendi adıma ben, dışarının Dersim hakkındaki görüşü ile Dersim İçi’nin tarih ve kimlik bilinci arasındaki çatışmayı işte bu sıralarda farkettim. Bunun üzerine Dersim’in zengin sözlü geleneğini toplamaya koyuldum ve Avrupa’da sürgün bulunduğum 1982 sonundan itibaren gerçeğin ne olduğunu anlamak için kapsamlı bir tarih çalışması yapmak zorunda kaldım. Kendimi tanımam için de buna ihtiyacım vardı. Çünkü, bağrından çıktığım toplumu tanımadan kendimi de tanıyamazdım.

Araştırma henüz sürerken kısmen *Sosyalist İşçi ve Kürdistanlı Marksist* dergilerinde, esas olarak da *Desmala Sure*’de netleştiğim kadarıyla düşüncelerimi açtım ve tartıştım.

Dönüp geriye baktığımda o gün söylediklerimle Dersim’in kapısını ancak aralayabildim. Bu yıl içinde çıkacağını umduğum kitap ise Dersim’in kapısını ardına kadar açıyor ve bütün gizemini meydana döküyor. Aşağıdaki açıklamaların bu iddiamı kanıtladığına inanıyorum.

Dersim-Zaza Tarih Geleneği

Birçokları farkında olmasa da halkımızda bir tarih ve kimlik bilinci var, sözlü de olsa bir tarih geleneğimiz var. Bu gelenek çok iyi korunmuş ve kuşaktan kuşağa aktarılagelmiş. Erzincan Tarihi’nin yazarı Ali Kemali ve başkaları tarafından öne sürülen ulusal rivayetlerimizin olmadığı şeklindeki iddia doğru değildir. Örneğin Dersimliler’in *Khal Mem* ve *Khal Ferat* adında iki atadan türediklerini söyleyen rivayet *ulusal* niteliktedir. Khal Mem ve Khal Ferat destanımızda kardeş olarak gösterilirler. Ahmet Yesevi’nin oğulları olarak tanıtılan *Şeyh Hasan* (Sey Hasan, Şah Hasan) ve *Seyit* (*Kalemamsor*) rivayeti de *ulusal* niteliktedir. Bunlara Hacı Bektaş-Mahmut Hayrani-Kureyş-Sarı Saltuk-Derviş Gevr öncülüğünde yapıldığı rivayet edilen ve benim vardığım sonuca göre Şah Hasan-Seyit öncülüğündeki göçten çok daha erken bir tarihte yeralmış olan bir diğer göç dalgası daha eklenmelidir. Tüm bunlar ulusal nitelikte rivayetlerdir. O nedenle de bu üç geleneği diğerlerinden ayırt etmek ve onlar arasından çekip almak önemlidir. Kaynaklarda ünlü Tufan efsanesi ile karıştırılan az sonra değineceğim Senekerim ve oğullarına ilişkin rivayet ile Ermeni yazarları tarafından kayda geçirilip kitaplaştırılmış olan Sason Destanı (Bk. *David Of Sassoun Or Meherr’s Door*, Sasonlu Davut veya Meher Kapısı) da halkımızın orijinine ilişkin ulusal nitelikte rivayetlerimizdir. Son ikisinde anlatılanlar Dersimliler de dahil tüm Zaza stokunun, Dersim ve Sason’un şahsında sonraları Zozan olarak da bilinen bütün Zaza ülkesinin öyküleridir.

Geleneğimizin büyük ölçüde kaybolduğunu düşünen yerli yabancı birçok araştırmacının söylediklerine kesinlikle katılmıyorum. Çünkü benim gördüğüm kadarıyla geleneğini korumak ve yaşatmak konusunda halkımızın ender görülen, hayret ve hayranlık uyandıran bir tavrı vardır.

Dersimli geleneğini şiire ve deyişlere dökmüş, böylece kuşaktan kuşağa unutulmadan taşınmasını sağlamıştır. Örneğin *De Be* ve *Welat Welat* gibi parçalarda neredeyse tüm Dersim aşiretlerinin cedleri bir bir sayılmaktadır. İlk bakışta birbirinden kopuk gibi görünen tüm parçalar birleştirildiğinde ortaya Homeros’un *İlyada* ve *Odyesse*’sinden hiçde aşağı kalmayan bir *Dersim-Zaza Ulusal Destanı* çıkmaktadır.

Kaynağı yaşanmış gerçek olaylar olan geleneğimizin aslı bilinmediği veya unutulduğu için sadece sözlü planda yaşadığı sanılmıştır. Az sonra eski tarihlerdeki kayıtları gösterip bu düşüncenin doğru olmadığını kanıtlayacağım. Kısacası halkımızın eski kuşakları geride köken konusuna ve tarihimizin değişik çağlarına ait olaylara ve kişiliklere (Kal Mem, Kal Ferat, Munzur Bava, Kureyş, Sarı Saltık, Şah Hasan, Bava Mansur, Ağuçan, Derviş

Cemal vd gibi) ilişkin yığınla materyal bırakmışlardır. Bugüne kadar eksik olan şey bu oldukça zengin sözlü datanın kapsamlı bir yazılı tarih çalışması ile çözülmemiş olmasıydı. Eksikliği duyulan şey, gelenek, tarih ve arkeolojiyi buluşturarak tarihimizi mitolojiden kurtaracak ciddi, bilimsel bir çabaydı. İddia ediyorum ki çıkacak olan kitapla birlikte tarihimizin *cahiliye* dönemi son bulacak, gecikerek de olsa nihayet gerçek tarih alanına ayak basacağız. Böylece Dersim/Zaza davası da üzerinde güvenle yükselebileceği ve herkesin üstüne kendi tuğlalarını koyabileceği sağlam bir tarih temeli ve çerçeve edinecektir.

Şimdi henüz yayınlanmamış olan bu kitaptaki görüşlere kısaca değinebilirim. Ama bunu bazı sakıncaları göze alarak yapıyorum. Okuyucudan isteğim oldukça kapsamlı ve ayrıntılı bir çalışma olan kitabın kendisini okumadan peşin hüküm vermektен kaçınmasıdır.

Kırmancıye Tarihinin Satırbaşları

“*Bir varmış bir yokmuş*”la tarih anlatılmaz. Kronolojisiz tarih olmaz. Olayları ve kişileri kronolojiye oturtacak bir referans sistemine, zamanda ve mekanda bazı referans noktalarına ihtiyacımız vardır.

Urartu (880/859-590 M.Ö), Kırmancıye tarihi için bir başlangıç olarak alınabilir. Çünkü Urartu Krallığı, yaşadığımız ve dağıldığımız coğrafyanın politik birliğini gerçekleştiren ilk oluşumdur.

Mehmet Şerif Fırat’ın aktardığı bir rivayete göre Zaza aşiretlerinin büyükçe bir bölümü yakın bir zamana kadar kendilerini *Halidi* olarak tanımlamışlardır. Fırat’ın yorumuna göre Zaza şeyh ve ağaları Halidi kavramını Arap generali Halid Bin Velid’in adındaki Halid’le ilişkilendirse de, Halidi sözcüğü gerçekte tarihi Haldiler’e, yani Urartular’a referanstır.

Fırat, bilinen devletçi görüşleri ve çok sınırlı tarih bilgisi nedeniyle elbette itibar edilecek biri değildir. Ama burada önemli olan onun tarafından kaydedilmiş olan Zazalar arasındaki gelenektir. Bu gelenek de, Fırat’ın ona ilişkin yorumu da dikkate değerdir.

Geçerken hatırlatmakta yarar var: Mazgirt, Palu, Kale ve Bağın gibi Dersim içi ve çevresindeki kalelerin büyük bölümü Urartular’dan kalmadırlar.

Mitanniler ve Urartular, Hurri orijinli idiler.

Urartu’nun yıkılışını takiben aynı topraklar bu kez Ermenistan olarak bilindi.

Dersim sözlü geleneğinin *Kırmancıye* dediği şey, benim görüşüme göre dar anlamıyla Dersim’e tekabül etse de geniş manada tarihi Urartu ve Ermenistan’ın ta kendisidir. Ermenistan ve Kırmancıye pratik olarak bir ve aynı coğrafyanın alternatif adlarıdır. Tarihimizin ayrıntıları Ermenistan tarihinde saklıdır. Başka deyişle Ermenistan tarihi, bizim de tarihimizdir. Bunun bize tamamen başkalarının tarihiymiş gibi kabul ettirilmiş olması tarihsiz kalışımızın ve yaşadığımız kimlik krizinin sebeplerinden biridir.

Özcesi, Urartu krallığı *ilk Kırmancıye monarşisidir*.

Başka deyişle Kırmancıye tarihinin ilk evresi Urartu’dur.

Urartu’nun yıkılmasından sonra Kırmancıye ilkin Medler’in, daha sonra da Akamenler diye bilinen Farmlar’ın hakimiyeti altına girdi.

Akamenler döneminin Kırmancıye yöneticileri o çağın yedi büyük İran evinden biri olan Orontidler (Haydarniler)’di. Benim vardığım sonuca göre Orontidler Geli (Gil, Gilani) orijinlidir. Orontid Hanedanlığı (401-200 M.Ö), *ikinci Kırmancıye monarşisi* olarak tanımlanabilir.

M.Ö 401/400 yılı dolayında onbin Yunanlı askerın başında Babil’den Trabzon’a çekilirken Kırmancıye’den geçen Xenophon, bu yürüyüşün öyküsünü anlattığı *Anabasis* adlı kitabında Kırmancıye’nin iki parçalı olduğunu kaydeder.

Akamenler İskender’in Makedonları tarafından yıkıldılar. İskender’in ölümünden sonra onun fethettiği topraklar generalleri arasında bölündü. Bu bölünmeyi takiben oluşan devletlerin en önemlisi Selukidler (Selefkoslar)’di. Selukidler (Makedonlar) çağında da Kırmancıye iki parçalıdır. Bu dönemde Kırmancıye’de mevcut en büyük devletler yine Orontidler (Geliler) ile ilişkili olan *Sophene* (Tsophk) ve *Artaxias* hanedanlıklarıdır (200-1 M.Ö).

Kırmancıye, Selukidler ortadan kalktıktan sonra ilkin Partlar’la Romalılar, daha sonra da Bizans ve Sasaniler (Zazalar) arasında ikiye bölünmüş kaldı.

Partlar (Arsakiler, Eşkaniler)’ın Kırmancıye’de kurduğu devlet *üçüncü Kırmancıye monarşisidir* (M.S. 53/54-428). Partlar’ın bu Kırmancıye şubesi Küçük Arsaklılar (Arşakuniler) diye de bilinir.

Ardından Kırmancıye’de Partlar’ın mirasçısı olan Sasaniler’in hakimiyetine tanık olunur (M.S. 450/451-651).

Benim vardığım kesin sonuçlardan biri Sasaniler’in bugün Zazalar olarak bilinen halk olduğudur. Sasaniler (Zazalar)’ın ülkemizdeki yönetimini de *dördüncü Kırmancıye monarşisi* olarak tanımlıyorum.

Kırmancıye’de tanık olunan diğer devletler ve hanedanlar sözünü ettiğim çalışmamda ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Kırmancıye’de Sasani (Zaza) yönetimine M.S. 7. Yüzyılda Araplar sonverdi. M.S. 11. Yüzyılda ise Kırmancıye Zazalar’la aynı orijinden olan Deylemiler (Gilaniler)’in yanısıra Selçuklu Türkleri tarafından istila edildi. Moğollar (İlhaniler) ve Timuriler dönemlerini takiben Kırmancıye’de Karakoyunlular ve Akkoyunlular diye bilinen hanedanlıklar yükseldi. Türkmen diye tanımlansalar da etnik olarak Zazalar ve Kürtler’le hayli karışmış olan bu iki grubu bazı Türk araştırmacıları bile orijinde Mamakanlar ve Partlarla ilişkilendirirler. Sonunda rakip Karakoyunluları yenilgiye uğratan Akkoyunlular Kırmancıye’de egemen oldular. Onların yerini kendi mirasçıları olan Safeviler aldı. Safevileri takiben Kırmancıye ilkin Osmanlılar’ın, Osmanlı İmparatorluğu dağıldıktan sonra ise Türkler’in hakimiyeti altına girdi.

Şimdilik Kırmancıye tarihinin bu kısa özetiyle yetinmek zorundayım. Ayrıntılı bir antik, orta ve modern çağ Kırmancıye tarihi için kitabın kendisini beklemek gerekecektir.

Satırbaşlarıyla Dersim Tarihi

Dersim ve Zaza Tarihi – Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek başlıklı çalışmamda Dersim tarihini içsel bir bakış açısından üç döneme ayırarak anlatıyorum:

- 1) *Eski Dersim* (Eski Dersimliler): Bu, tarihimizin başlangıçtan Arap istilasına kadarki dönemidir. Dersim tarih geleneğinde cedleri Kal Mem ve Kal Ferat olarak gösterilen aşiretler Dersim’in eski halk tabakasıdır. *Mileto Qan* (Eski Millet) diye de tanımlanan bu tabaka Kırmancıye’de sadece en büyükleri sayılacak olursa benim *Kal Ferat Hanedanlığı* (M.S. 54-428) ve *Kal Mem Hanedanlığı* (428-750) olarak adlandırdığım iki hanedanlık kurdular. Cedleri Kal Mem olanlara geleneğimizde *Domane Kalmemi* de denmektedir. Ancak tam burada bir uyarıda bulunmak zorundayım: Geleneğimizde iki adet Kalmem vardır. Bunların ilki Eski Dersimliler’in cedlerinden biri olup gelenekte Kal Ferat’ın kardeşi olarak anılır. İkincisi ise Geç Dersimliler’in cedlerinden biri olup gelenekte Ahmet Yesevi’nin oğlu ve Şah Hasan’ın kardeşi olarak tanımlanmakta ve Kalemamsor ya da Seyit diye de bilinmektedir. Bu Kalmem’i ilkinden ayırt etmek için kendisine Geç Kalmem veya sadece Kalemamsor diyeceğim. İşte Dersimliler’in *Domane Kalmemi* denen grubu bu iki Kalmem’in soyundan oldukları söylenen aşiretlerin bir karışımını temsil ederler.
- 2) *Geç Dersim* (Geç Dersimliler): Tarihimizin M.S. 7. Yüzyıldaki Arap-İslam istilasından Kırmancıye’de Osmanlı hakimiyetinin kurulduğu 16. Yüzyıl başlarına kadarki dönemi. Bu bölümde M.Ö. 7. Yüzyılda oluşan ve M.S. 11. Yüzyıla, hatta daha sonraki asırlara dek küçülerek de olsa oldukça uzun yaşayan Sason merkezli bir Zaza krallığı ile Çemişgezek Krallığı da anlatılmaktadır.
- 3) *Modern Dersim* (Modern Dersimliler): *Modern Zamanlarda Dersim* başlıklı bu bölümde ise bütün yönleriyle 1514’ten 1938’e kadarki dönemi ele alıyorum. Tarihimizin dört yüz yılı aşkın bu son döneminde Dersim-Zaza direnişlerinin bayrağı Kızılbaşlık oldu. Bu dönemin ayrıntıları tarihlerin Kızılbaş ve/veya Celali ayaklanmaları olarak kaydettiği asırlarca süren süreçte saklıdır.

Eski Dersim (Esas Dersim)

Bugünkü Dersim’in belirli bir bölgesi, kabaca Munzur Nehri ile Pülümür Suyu (Harçık) arasındaki dağlık kesim, kaynaklarda Eski veya Esas Dersim olarak tanımlanmaktadır. Bu bölgenin kuzey sınırı Çin Seddi’ni andıran Munzur-Mercan dağ kümesidir. Güney ucu ise Türk askeri kaynaklarında (Jandarma Umum Kumandanlığı tarafından 1932 yılında hazırlanmış olup yakın zamanlara kadar gizli tutulan *Dersim* adlı kitapta) Munzur ve Harçık (Pülümür) ırmaklarının birleştiği kavşak noktası olarak gösterilir.

1866 yılında Dersim’i dolaşan Britanya’nın Erzurum konsolosu J. G. Taylor da benzer bir tarif yapmaktadır.

O’na göre Esas Dersim (Gerçek Dersim), Halvori, Mazgirt ve Kiğı’nın gerisindeki dağlık bölgedir. Bu bölgenin kapısı Mazgirt, kuzey hududu ise Karasu Nehri’dir

(Bk. *Journal Of A Tour In Armenia, Kurdistan And Upper Mesopotamia With Notes Of Researches In The Deyrsim Dagh, Journal Of The Royal Geographical Society, cilt 38, s. 281-361*).

19. Yüzyıl sonunda Dersim’i gezen Ermeni Andranik, sonraları Tunceli adı verilen topraklara ek olarak Tercan kazasını da Dersim’in bir parçası olarak tarif eder.

Ama Esas Dersim (Gerçek Dersim) ayırdı Andranik’te de mevcuttur. O’na göre de Esas Dersim, Tujik (Abasan) ve Kutu Deresi mntıkalarıdır. Bu bölge Antranik’in gezisi sırasında Dersim’in bağımsızlığını hala koruyabilen yegane parçasıydı (Bk. Andranik, *Dersim*, Tiflis, 1901).

Kıyası, hemen tüm kaynaklarda bugünkü Dersim'in belirli bir bölgesinin Esas Dersim (Eski Dersim) olarak tanımlanıp ayırt edildiğini görüyoruz.

Bu ayrımın anlamı Dersim sözcüğünün ilk olarak tarif edilen bölgenin adı olmasıdır.

Dersim, Tercan'ı ve *Tzanika (Çanestan)*'yi şimdilik hariç tutarsak, başlangıçta sadece bu bölgenin adı olarak kullanılmış ve bu tanım Tanzimat'a kadar egemen olmuştur.

Dersim Kavramının Ortak Bir Ulusal Ada Dönüşümü

Tanzimat (1839)'tan 1938'e kadar süren *Dersim direnişleri çağında* Dersim adının anlamı da, limitleri de değişir. *Dersim Sorunu*'nun gündeme oturduğu bu süreçte, özellikle Birinci Savaş sonrasında Dersim kavramı giderek daha geniş bir coğrafyayı, başka deyişle *Dersim Ulusal Sorunu*'nun etki alanını tanımlamaya başlar.

Böylece Dersim kavramı bir ulusun ortak ve genel adına dönüşür.

Bu ulusun özgürlük sorunu da tarihe başka bir adla, sözcüğü Zaza Sorunu diye değil, ama *Dersim Sorunu* adıyla geçer.

Dersim olayının süreklilik kazandığı sahayı Dersim adına ve sınırlarına bağlayan az evvel adını verdiğimiz askeri kaynakta *Dersim Sorunu*'nun evrimiyle doğrudan bağlantılı olan bu dönüşüm karşıt bir cepheden gayet açık bir biçimde ifade edilmekte ve izlenen karşı-strateji de açıklanmaktadır.

Bu strateji; Pertek, Çemişgezek ve Mazgirt gibi pasifize edilip devlet otoritesi altına sokulan yerleşmelerin Dersim direnişleri çağında artık özgürlük ve direniş anlamına gelen Dersim kapsamından çıkartılması, bir bölümünün başka illere bağlanması ve kitlesel sürgünlerin de yardımıyla Dersim coğrafyasının ve halkının parça parça dağıtılmasını hedefliyordu.

Nitekim devlet tarafından önceden planlanmış bir hareket olan 1937-38 katliamı ve sürgünü arefesinde aynı stratejinin bir gereği olarak Dersim'in adı Tunceli olarak değiştirilip tarihten silinmek istenmiştir. Türk devletinin çeşitli biçimler altında halen yürürlükte tutulan Dersim'i imha stratejisi etkili bir karşı-stratejiyle boşa çıkartılmadığı sürece de devam edecektir. Munzur ve Pülümür vadilerinde yapımı başlatılan bir seri baraj projesinin amacı da çok açık ki Dersim'i sular altında bırakıp insansızlaştırmaktır.

Tarihsel Kayıtlarda Dersim

Bugünkü Tercan ve yukarıda tanımını verdiğim Eski Dersim antik kaynaklarda Xerxene (Derxene) adı altında görünürler.

Xerxene veya Derxene adı ilk kez M.Ö. 401/400 yılında Onbin Yunan askerinin yürüyüşüne öncülük eden *Anabasis*'in yazarı Xenophon'da geçer.

Bu adı Esas Dersim (Eski Dersim) ve modern Tercan'a referans olduğu genel kabul gördü denebilir.

Prof. N. Adontz, *Armenia In The Period Of Justinian* adlı çalışmasında Xerxene, Derxene ve Derjan (Tercan) adlarının modern Dersim adının erken formları olduğunu ikna edici bir biçimde açıklamaktadır.

Xerxene adı Pontus'un Amasya kentinden olan coğrafyacı Strabo'da da geçer. Strabo (M.Ö.58-M.S. 25), Selukid kralı Büyük Antiochus'un satrapları Zariadris ve Artaxias zamanındaki Ermeni fetihleri arasında Xerxene'yi de saymaktadır (Bk. *The Geograph Of Strabo*).

The Natural History adlı eserinde coğrafyacı Pliny (M.S. 23/24-79) de Fırat'ın güzergahını tarif ederken Derxene'den söz eder (Bk., *The Natural History Of Pliny*, cilt 1, İngilizce'ye çev. John Bostock ve H. T. Riley, London, 1855, s. 441). Taylor'un da dikkat çektiği gibi Pliny'nin Fırat adı altında tarif ettiği gerçekte Munzur ırmağıdır.

Eski Dersim ve Tercan, çok erken bir tarihten beri, en az Zariadris ve Artaxias döneminin fetihlerinden itibaren nominal anlamda bile olsa artık Ermenistan'ın birer parçası olarak görünürler ve bu durum sonraki asırlarda süreklilik kazanır.

Esas Dersim ve Tercan coğrafyasına daha geç tarihlerdeki referanslar da doğal olarak hemen tamamen Ermenice kaynaklarla sınırlıdır.

Ermeni literatürünün başlangıcı ise, Ermenice'nin ilk kez yazı dili olarak kullanılmaya başlandığı M.S. 5. Yüzyıldır.

Agathangelos, Lazar Parpetsi'nin sıralamasına göre ilk Ermeni tarihçisidir. Dersim adı Agathangelos'ta ve sonraki Ermeni kaynaklarının birçoğunda Derjan (Derxene) şekli altında geçmektedir.

Dersim, Mamekiye, Khalmem Ocağı ve Kırmanc Adlarının Anlamı

ve Eski Dersimliler'in Temel Çekirdeği

M. Khorene, *History Of The Armenians* adlı eserinde ünlü Tufan olayı ve bu olayın kahramanı olarak bilinen Nuh (Khorene'de Xisut'ra) ve oğullarına ilişkin efsanenin bir versiyonu olan aşağıdaki rivayeti aktarmaktadır:

"Gemisi Ermenistan'da karaya oturan *Xisut'ra*'nın oğullarından *Sem*, keşif amacıyla kuzey-batıya doğru gitti. Uzun bir dağın yanındaki küçük bir ovaya vardı. Bu ovanın içinden Asurya istikametine doğru akan bir nehir geçiyordu. Bu nehrin yanında iki ay kalan *Sem*, ordaki dağa kendi adıyla *Sim* adını verdi. Daha sonra geldiği yere geri döndü. Ama onun en küçük oğullarından Tarban kendisinin otuz kardeşiyle on-beş bacısını ve onların eşlerini de alarak gidip aynı nehrin havzasına yerleşti ve orayı kendi adıyla *Tarawn Eyaleti* olarak adlandırdı..." (Bk. Khorene, a.g.y., s. 79-80).

Hübschmann'a göre *Sim*, Sasun (Sason)'da bir dağ, *Tarawn* ise Van Gölü batısında bir eyalettir.

J. G. Taylor, az önce adını verdiğim yazısına düştüğü bir dipnotta Moses Khorene'deki bu pasajın enteresan bir yorumunu yaparak burada Dersim adının ve Esas Dersimliler (Eski Dersimliler)'in orijininin verildiğini düşündü.

O'na göre yukarıdaki pasajda Muş ovası kastediliyor gibi görünse de, yapılan tarif gerçekte Dersim'in Ovacık ovasına ve bu oviden geçen Munzur ve Mercan ırmaklarına daha çok uymaktadır. *Sim* adı verildiği söylenen dağ da ona göre Dersim'dir.

Taylor'un vardığı sonuç, Dersim adının Nuh'un oğlu *Sim*'in adından geldiği, Eski Dersimliler'in de *Sim*'in soyundan olduklarıdır.

Taylor'un bu yorumunda tek önemli nokta, Dersim adını bölmesi ve bu adın *Sim* sözcüğünden geldiği görüşüdür.

O'na göre Dersim adının aslı *Sim*'dir, fakat yanlışlıkla *Dersim* olarak çağrılmaktadır.

Prof. N. Adontz, *Armenia In The Period Of Justinian* adlı çalışmasında Dersim adının etimolojisi konusunda gerçeğe öylesine çok yaklaştı ki, benim için arta kalanını açıklayıp onun analizini tamamlamak ya da kesinleştirmek olanaklı hale geldi.

İlkin Adontz'un analizini özetlemeliyim:

Buna göre klasik literatürde ve daha eski çağlarda iyi bilinen *Derjan* (Xerxene, Derxene) adı, günümüze kadar *Terzan* ve *Dersim* olmak üzere iki şekil altında yaşadı. Dersim adı, Adontz'a göre, Ermenice söylenişteki *Derjan*'ın Arapça ve Farsça telaffuzudur. *Derjan* (Terjan, Derxene) adı ise iki kısımdan oluşur: *Dar* (*Der*) ve *Jan*. Diğer şekiller de benzer biçimde Ter-Jan ve Der-Xene (Xer-Xene) olarak düşünülmelidir.

Adontz, bu adın ilk kısmı olan *Dar* (*Der*) sözcüğünü Colchis (sonraları Lazika) halklarından birisi olan *Darili*'lerin adıyla (-ili, -eli bir sonektir), ikinci kısmı olan *Jan* (veya -Xene) sözcüğünü ise ülkeleri antik *Derjan* bölgesinin yanbaşında bulunan *Tzanlar*'ın etnik adıyla ilişkilendirdi, daha doğrusu ilişkili olabilecekleri ihtimalinden sözetti. *Tzanlar*'ın adı kaynaklarda *San* (*Sani*) ve *Çan* (*Can*, *Caneti*) olarak da geçer. Ülkeleri ise *Tzanica*, *Caneti* ve *Moses Khorenatsi*'de rastladığımız *Caniwk* (*San-ebi-k*) gibi değişik biçimler altında görünür.

Sonuç olarak Adontz, *Derjan* (*Dersim*) adının bahsi geçen iki etnik adın bir kombinasyonu olabilecekleri savını öne sürdü

(Bk. Nicolas Adontz, a.g.e., s. 47).

Adontz, Ermeni kaynaklarda *Mamikonyanlar* olarak bilinen *Mamanlar* (*Mamakanlar*)'ın orijinine ilişkin *Mamik-Konak* rivayetini yorumlarken belki farkında olmadan bize bir yardımda daha bulundu.

Bu rivayet *Mamakanlar*'ın Çin orijinli olduklarını, Çin'den geldiklerini söyler. Adontz, bu rivayette kendisinden Çin olarak sözedilen ülkenin gerçekte bildiğimiz uzak Çin değil, ama *San* (*Çan*, *Tzan*) halkının ülkesi *Tzanika* olması gerektiğini savundu.

(Bk. Adontz, a.g.e., s. 312-13).

Bu yorumlarında bir eksiklik görsem bile gene de Adontz'un bana büyük yardımı dokunduğunu teslim etmek zorundayım.

Dersim adının orijini ve anlamı konusunda kendi son sözümü söylemeden önce *Ocağê Khalmem*'i (Türk askeri kaynaklarında *Kalman Ocağı*) ve *Mamekiyê* adları üzerinde de kısaca durmam gerekecek.

Dersimliler, Eski veya Esas Dersim olarak bilinen bölgeye *Khal Mem Ocağı* (*Ocağê Khal Mem*'i) olarak da referans verirler.

Jandarma Umum Kumandanlığı yayını olan *Dersim* (1932) adlı kitapta da Eski Dersim mıntıkasında oturan aşiretlerin, hatta bütün Dersim aşiretlerinin Eski Dersim'e aynı zamanda *Kalman Ocağı* dedikleri kaydedilmiştir.

Öte yandan her Dersimli bilir ki, Dersimliler bu aynı bölgeye *Mamekiye* de demektedirler.

Bu ad Ermenice kaynaklarda *Mananalı* (*Mamanalı*, *Manan-alı*, *Maman-alı*) olarak geçmektedir.

Toparlarsak; Dersim (Eski Dersim), *Ocağê Khalmem*'i (*Kalmem Ocağı*) ve *Mamekiye* adları bir ve aynı bölgenin veya ülkenin alternatif adlarıdır.

İşte bu çalışmanın nihai görüşü:

Khalman veya Khalmem adı, önüne *Khal* ünvanı getirilen *Man* veya *Mem* (Mam, Maman, Mamakan, Mamikonian) kavim adının ta kendisidir.

Kavim adları destanlarda kişileştirilerek ifade edilir.

Burdaki *Man* veya *Mem*, Eski Dersimliler'in kendi orijinlerine ilişkin geleneklerinde kendi cedlerinden biri olarak gösterdikleri ve adının önüne *Khal* ünvanı koyarak *Khal-Mem* dedikleri kişilik olup, ilk Ermeni tarihçilerinin aktardığı Mamakanlar'ın geleneğinde onların atalarından biri olarak da anılan *Mamik* (Mamak)'le tamıtamina aynıdır.

Yani Eski Dersimliler'in çok önemli bir bölümü kaynaklarda Ermeni olarak tanımlanan, ama Ermeni asıllı olmayan Mamanlar (Mamakanlar)'dan gelmedirler. Eski Dersim'in alternatif adlarından *Ocağē Khal Mem'i* (Kalmem Ocağı, Kalman Ocağı) ve *Mamekiye* kavramları da etnik Mamakan adından gelirler (Şimdilik Geç Kalmem'i hariç tutarsak).

Ermeni kaynaklarda Mamakanlar'la Saniler (Tzaniler)'in bir ve aynı halkın kolları oldukları görüşü kaydedilmiş bir olgudur.

Adontz'un Der-Sim adının ikinci kısmını Sanlar (Tzanlar)'la ilişkilendirdiğini ve benim de bu görüşü paylaştığımı yukarıda zaten izah etmiştim. San ve Sin sözcükleri sık sık birbirinin yerini alan bir ve aynı adın biçimleridir.

Yani ülkemizin adının *Dersim* şekli gelenekte Çin (Sin) orijinli oldukları da söylenen Sanlar'dan, *Mamekiye* ve *Khal Mem Ocağı* şekilleri ise Sanlar'la aynı halka ait bir diğer boy olan bu dağların erken halkı Mamakanlar'dan gelmedirler.

Bu açıklama bana öyle görünüyor ki *Kırmanc* teriminin etimolojisini de çözmektedir.

Kırmanc adı bence Kır-Man-c şeklinde bölünmeli. Sondaki -c, bazen -z veya -j şeklinde de karşılaşılan mensubiyet bildiren köken sonekidir. İkinci kısım olan -Man ögesi, Man-Maman kavim adıdır. Tarihlerde Urmiye Gölü çevresinde kaydedilen Mannalar ile Mamakanlar'ın aynı olabileceklerini düşünüyorum. İlk kısım olan Kır, eğer bir diğer etnik ad değilse bazen Kar ve Kal olarak karşılaştığımız kent anlamına gelen aynı sözcük olmalı. Ya da Ermenice'de efendi, soylu manasına gelen Kyr (Kiwr) ile aynıdır. Bu açıklamadan hareketle Kırman sözcüğünün Mannalar'ın Kenti (Maman Yurdu) anlamına geldiği ve Kalman (Kalmem) sözcüğünün bir şekli olabileceği söylenebilir. R ve L sesleri sık sık birbirlerine dönüştüklerine göre Khalman > Karman > Kırman dönüşümü oldukça olasıdır. Nitekim bazı kaynaklarda Dersim'de Karaman (Karman) adında bir aşiretten söz edilmekte, ayrıca Kığı ve çevresinde kendisine Karaman'lı (eski Kapadokya), diline de Kırman dili diyenlerin bulunduğu kaydedilmektedir. Adı geçen çalışmamda Kırmanc adına ilişkin diğer ihtimalleri de sıralıyorum. Bu kısa değinmeden hareketle Kırmanlar adının Khalmanlar (Domane Kalmemi, Mamakanlar, Kalman Oğulları) anlamına geldiği düşünülebilir.

Böylece ülkemizin Dersim, Mamekiye ve Kalmem Ocağı gibi alternatif adlarını çözerken, aynı zamanda halkımızın orijini sorununun en azından bir yarısını, ona adını veren ve Eski Dersimliler'in hakim ögesi olarak görünen Mamakanlar (Tzanlar) gerçeğini de ortaya çıkarmış bulunuyorum.

Eski Dersimliler'in bileşiminde bir ikinci etnik unsur daha vardır ki, bu fetihçi ögeye de hemen şimdi değinecek ve böylece Dersimliler'in temelinde yatan ikili sentezi açığa çıkartacağım.

Eski Dersimliler'in Orijini

Desmala Sure dergisinde yıllar önce tartışmaya açıp alışlagelenden çok farklı yorumladığım Dersim sözlü geleneğindeki Kırmanc ve Kırmancıye kavramları ile Dersim'in kapısını aralamıştım. Burada özetini çıkardığım henüz yayınlanmamış kitapta ise bu kapıyı ardına kadar zorluyorum.

Dersim geleneği modern Dersimliler'in *Eski Dersimliler* ve *Geç Dersimliler* (*Sonradan Gelenler*) olmak üzere iki kesimden bileştiğini söyler.

Bu geleneğin tarihsel gerçeklerle örtüştüğünü düşünüyorum.

Daha önce de işaret ettiğim gibi orijin problemini çözmek için farklı göç ve istila dalgalarına ait bu iki tabakanın tesbit edilip tanımlanması gerekir.

Benim vardığım sonuca göre, kendisine *Kırmanc* diyenler esas olarak Eski Dersimliler'dir. Dersim geleneği onlara *Mileto Khan* (*Eski Millet*) diye de referans vermektedir. Bu tabaka Kırmanc kimliğini bayrak yapmış, sonradan gelenlere de benimsetmiştir.

Dersim'in bu daha eski sakinlerinin orijini ve erken tarihleri Ermenistan (Kırmancıye) tarihinde saklıdır. Dahası, Eski Dersimliler denen bu tabaka kaynaklarda bir bütün olarak '*Ermeni*' olarak tanımlanmaktadır. Hatta Geç Dersimliler'in bir bölümü bile '*Mileto Khan*' (Eski Millet) olarak da tanımladığı kendisinden önceki bu tabakayı *Ermeni* sanmaktadır.

Kendilerine *Kırmanc* diyen Eski Dersimliler'in *Ermeni* olarak da bilinmeleri, zamanla Ermenileşmiş olmalarına yorumlanabileceği gibi, Kırmanc ve Ermeni adlarının aynı etnik grubu tanımladığına, bunların bir ve aynı adın değişik şekilleri olduklarına işaret de olabilir.

Bilindiği gibi Ermeni adı bugün Ermeni olarak bilinenlere dışarıdan takılmış olup, kendisine *Hay*, ülkesine *Hayastan* diyen ve bunda ısrar eden Ermeni toplumu içinde gerçekte hiç bir zaman kabul görmüş değildir.

Eski Dersimliler'in orijininin Ermenistan tarihinde saklı olduğunu ve Ermenistan ve Kırmanciye terimlerinin bir ve aynı coğrafyanın alternatif adları olduğunu keşfettiğim andan itibaren Ermenistan tarihinin ayrıntılarını birincil kaynaklardan ve daha derinliğine çalışmak zorunluluğu ile karşılaştım.

Aynı şekilde yaptığım araştırmanın bulgularını açıklarken konunun okuyucu tarafından daha iyi anlaşılması için bu çalışmanın *Giriş*'inde Ermenistan tarihi anlatmak zorunda kaldım. Kaldı ki, az önce de işaret ettiğim gibi, benim vardığım sonuca göre, Ermenistan ve Kırmanciye tarihleri içiçe geçen, büyük ölçüde örtüşen süreçlerdir.

Her tarihin bir başlangıca ihtiyacı vardır. Ama fiktif değil, gerçek bir başlangıç olmalıdır bu.

Dersim ve Kırmanciye tarihini yazmaya karar verdiğimde nereden başlayacağım beni meşgul eden ana sorun olarak karşıma çıktı.

İdeal başlangıç momenti kuşkusuz ki işin en zor tarafı olan orijin problemi çözümlenerek yakalanabilirdi. Ama başlangıçlar genelde karanlıktır, efsanelerle örtülüdür. Öyle de olsa bu efsaneleri tespit edip çözmek zorundaydım ve bunda kararlıydım.

Sonuçta öyle yaptım.

Dersimliler'in spesifik bir etnik bileşimi ve başlangıç momenti var mıydı? Bu soruya *evet* yanıtı veriyorum ben.

Dersim geleneğinin *Eski (Esas, Erken) Dersimliler* ve *Geç Dersimliler (Şeyh Hasananlılar ve Seydanlılar)* ayrımı yaptığımı yukarıda değindim.

Geç Dersimliler'in orijini sorununa daha sonra geleceğim.

Daha önemlisi Erken Dersimliler'in kimliğini tespittir.

Benim görüşüme göre, Eski Dersimliler'in kendi orijinlerine ilişkin *ulusal nitelikte* bir tek rivayeti vardır ve onu diğerleri arasından ayıklamak önemlidir.

Bu rivayete göre Dersimliler'in cedleri *Khal Mem* ve *Khal Ferat* adlarında iki kardeştir.

Bu çalışmanın ilk hedefi yalnız efsanelerimizde değil, türkülerimiz de dahil her adımda karşılaştığımız *Khal Mem-Khal Ferat* ikilisinin kimliklerini tespit etmektir. Efsanevi değil tarihsel ve gerçek kişilikler olduklarına kendimi ikna ettiğim bu ikiliyi keşfetmedikçe başlangıcı yakalayamazdım, nereden yola çıkacağımı ve tarihin labirentlerinde hangi patikayı izleyerek ilerleyeceğimi bilemezdim.

Zihni ve fiziki bakımdan dayanılması güç, uzun ve tüketici bir çabanın ardından en sonunda hedefi yakaladığımdan hiç bir kuşku yoktur.

Dersim'in sırrı artık kesinlikle çözülmüştür:

Geleneğin Khal Mem dediği Mamakanlar (Çanlar, Tzaniler, Sanlar, Sinler, Ermenice'de Mamikonyanlar)'dır, Khal Ferat dediği ise Partlar (Arsakiler, Eşkaniler)'dir.

Destanımızın dilinde bu iki etnik grup kişi adlarında temsil edilmektedir.

Ermeni kaynaklarda kayda geçirilmiş bulunan Mamakanlar'ın orijinine ilişkin Mamik-Konak rivayeti, benim vardığım sonuca göre, Dersim'in Khal Mem-Khal Ferat rivayetinin aynısıdır.

Ermeni kaynakların kaydettiği Part kralı Dördüncü Ferat, onun dört oğlu ve bunlardan çıkma kollara ilişkin gelenek de benim görüşüme göre bu aynı geleneğin tamamlayıcı bir parçasıdır.

Bu bulguların ışığında Asıl Dersimliler'in Mamakanlar (Mamanlar, Sinler) olduğu ve bunlara daha sonra Partlar'ın katıldığı ortaya çıkıyor.

Başka bir deyişle Asıl Dersimliler'in çekirdek olarak ulusal destanımızın kardeş olarak gösterdiği Mamakan-Part ikilisinin sentezinden oluştuğu kesindir. Gelenek bu sentezi tek bir kimlik gibi *Khal Mem-Khal Ferat* diyerek ifade etmektedir.

Dersimliler'e ve ülkelerine adlarını verenler *Mamakanlar* (diğer adlarıyla Tzaniler, Saniler, Sinler), dillerini verenler ise *Zazalar* (Dımıliler, Sasaniler)'dir.

Mamakanlar'la Dımıliler (Zazalar)'in ve Geliler'in aynı kökten olmaları ihtimali çok büyüktür. Ama elimde bu konuda kesin görüş oluşturabilecek kadar veri olmadığı için burada Mamakanlar'ı en azından şimdilik özgün ve ayrı bir etnik grup varsayıyorum.

O halde Mamakanlar ile Partlar'dan bileşen esas çekirdeğe üçüncü bir etnik öge olarak Dımılı (Gil, Zaza)'lerin de katıldığı vurgulanmalıdır.

Bölgede Partlar'dan çok daha eski oldukları için Geliler (Dımıliler, Zazalar) ile karışım daha erken bir tarihte başlamış olmalıdır. Buradan hareketle Dersimliler'in esas çekirdeğinin büyük bir olasılıkla ortak orijinden olan

Mamakanlar ile Zazalar (Sasaniler)'dan bileştiği, daha sonra da Partlar'la bir karışmanın yaşandığını söylemek daha doğru görünüyor. Kaldı ki, bence Partlar'a adlarını ve dillerini verenler de büyük olasılıkla Sasaniler (Zazalar) olmuştur.

Benim görüşüme göre, Dersimliler (Kırmanclar), esas olarak işte bu üç etnik unsurun bir sentezidirler. Ama gelenek sadece *Khal Mem-Khal Ferat* ikilisine işaret etmektedir.

Kendisini Dımılı veya Zaza olarak tanımlamak yerine, “*Zaza (Dımilki) namê zone mao*” (Zaza/Dımılı bizim dilimizin adıdır) vurgusu yapan çağdaş Dersimliler'in yaşlı kuşağı, bu yaklaşımı ile bu dilin sonradan üstlenildiği gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Dersimliler'in bir bölümünün ise benzer biçimde Kürtçe'yi dil olarak üstlenmiş oldukları varsayılabilir.

Sözünü ettiğim ikili-üçlü çekirdeğe sonraları Geç Dersimliler (Sonradan Gelenler) olarak referans verilen ögeler sızdı. Ama bu sızmalar çoğunluk itibarıyla başlangıçtaki çekirdeğe yabancı ögeler değildiler, bu nedenle bir kimlik ve yapı değişimine yolaçmadılar. Yani sonradan geldikleri söylenenler genelde Eski Dersimliler'i meydana getiren senteze ait ögelerdir. Onlar arasında etnik olarak farklı olup asimile edilmiş ögeler de mevcuttur ki, bunların kim oldukları Geç Dersimliler bölümünde tartışılacaktır.

Çözümlememin bazı ayrıntılarını ileriki sayfalara bırakarak bu araştırmanın Dersimliler'in başlangıcı ve etnik kompozisyonu konusunda vardığı sonucu yukarıdaki gibi toparlayabilirim.

Mamakanlar ve Saniler

Merak edenler kendilerine en yakın büyükçe bir kütüphaneye uğrayıp hem Partlar'ın hem de Sasaniler'in tarihi konusunda herhangi bir ansiklopedide hayli bilgi bulabilirler. Ama Mamakanlar ve Saniler konusunda doyurucu bilgiler ansiklopedilerde bulunamaz. O nedenle adı geçen kitabımdan onlara ilişkin bölümleri olduğu gibi buraya almak zorunda kaldım.

Dersimliler'in temelinde yatan ana etnik öge, çok eski çağlardan beri *Pontus, Colchis (Lazika), Dersim* ve çevresinde yaşadıkları anlaşılan *Mamakanlar* veya *Saniler* olarak bilinen bu halktır. Dersimliler'e ve ülkelerine adlarını verenler onlardır. Andaki Dersim sentezi, Pontus Krallığı'nın da egemen gücü olduğunu sandığım bu halka Partlar'ın ve Zazalar (Sasaniler)'in da katılımıyla meydana gelmiştir. Ama bu senteze damgasını vuranlar *Mamakanlar (Sanlar)* olmuştur.

Mamakanlar'la Sasaniler (Zazalar)'in Medler'le ilişkili olmaları mümkündür. Ama bu konuda kesin bir şey söylemek eldeki verilerle olanaklı değil.

Aşağıda *Mamakanlar* ve *Saniler (Sinler)* gibi alternatif adlar altında karşılaşılan bu halk hakkında bilinenlerin bir özetini veriyorum.

Mamakanlar

Geleneğe göre Mamakanlar Çin orijinlidirler. Onların Çin orijinli olduğunu söyleyen bu geleneğe ilk olarak Faustus Bizantinus'ta (beşinci ciltte) yer verilir. Aynı gelenek Sebeos ve Horenli Moses gibi Ermeni tarihçileri tarafından da kaydedilmiştir.

Bu geleneğin Moses Khorene'nin kitabına ek olarak konan Sebeos'un *Primary History Of Armenia* (M.S. 661) adlı eserindeki versiyonu aynen şöyledir:

“Mamikonlar bizim ulusumuzun atası Aramaneak'ın soyudurlar. Ama kral Khosrov'la görüşmeye gelen Çin kralının elçisi büyük adamdan bizzat öğrendiğime göre, onlar Part kralı Artavan ve Ermenistan kralı Büyük Khosrov döneminde Çin'den gelmişlerdir.

Bu elçiye ‘*Ermenistan'da sizin ülkenizden geldiği söylenen soylu bir aile var*’ dediğimde şunları anlattı:

‘Bizim ülkemizdeki sanatçılar da kendi şarkılarında Çin Krallığında hiyerarşide ikinci sırada gelen *Prens Karnam*'ın oğulları olan *Mamik* ve *Konak* adlarında kan-kardeşi iki parlak ve önde gelen kişiden bahsederler. *Prens Karnam* öldükten sonra, Çin kralı onun dul karısıyla evlenir ve bu kadından bir oğlu olur. Kendisi ölünce tahta bu oğlu geçer. Bunun üzerine onun diğer iki kardeşi (babadan değil, ana tarafından kardeşleridir) ona karşı ayaklanırlar. Yani kendi kardeşleri olan Çin kralı *Chenbakur*'u öldürüp krallığı ele geçirmek için bir komplo düzenlerler. Ülkenin ordusu ikiye bölünür. Prenslerin ve ordunun bir bölümünü de kendilerine kazanan Mamik ile Konak, güçlerini ülkelerinin bir bölgesinde toplayarak birlik yemini ederler. Bunu öğrenen Chenbakur, ordunun kendisine taraf olan kesimini toplayarak onlarla savaşmaya gider ve isyancıları imha eder. İsyancıları ezilen Mamik'le Konak, Kuşanlar'ın ülkesindeki *Bahl-Shahastan*'da oturan Arsaklı (Part) kralına sığınır. O sırada iki krallık arasında barış hüküm sürmekteydi. Part kralından ısrarla Mamik'le Konak'ı kendisine teslim etmesini veya

onları yoketmesini isteyen Chenbakur, aksi taktirde barışın bozulacağını bildirdi. Part kralı onları geri vermedi ve korudu. Chenbakur'a dostça bir dille onları koruyacağına sözverdiğini, ama onları batıya, dünyanın ucuna, güneşin battığı yere yollayacağını ileterek barışın devamını talep etti. Ardından Mamik ve Konak'ı, eşleri, oğulları ve tüm etrafı ile birlikte kendi ordusunun sıkı koruması altında Ermenistan'a, kendi akrabası olan Ermenistan'ın Arsakid kralına gönderdi. Ermenistan'da oldukça çoğalan Mamik'le Konak'ın soyu büyük bir aşirete/boya dönüştü." (Sebeos'un *Primary History* kitabından alınan bu pasaj için bk. Moses Khorene, a.g.e., *Appendix* bölümü, s. 367-368).

Moses Khorene, bu aynı rivayetin kısmen farklı bir versiyonunu verir.

O'nun aktardığına göre Çin kralı *Arbok Chenbakur*'un *Mamgon* ve *Bldokh* (Kirzioğlu bu ikinci adı Pekhtokh/Putu-ken olarak yorumlar) adlarında iki üvey kardeşi vardı. Bu ikili büyük prenslerdi. Kral Arbok Mamgon'un öldürülmesini emreder. Bunu öğrenen Mamgon kaçıp Sasani kralı Ardaşir'e sığınır. Mamgon'un iadesi talep edilirse de Ardaşir bu isteği rededer. Bunu savaş nedeni sayan Çin kralı, Ardaşir'le savaşa hazırlanır. Tam o sırada Ardaşir ölür, yerine oğlu Şapuh (240-272) geçer. O da Mamgon'u teslim etmez, ama İran'da kalmasına da razı olmayarak sürgün ediyormuş gibi bir görünüm altında Mamgon'u tüm etrafıyla birlikte Ermenistan'daki valisine gönderir ve Çin kralını onu sürgün ettiğine inandırıp iki ülke arasında barışın devamını sağlar (Moses Khorene, *History Of The Armenians*, R. W. Thomson çevirisi, 1978, s. 230-231).

Mamakanlar'ın atası Mamgon ve çevresi, Khorene'deki versiyona göre, Çin'den Ardaşir'in oğlu ve halefi olan Sasani hükümdarı Şapuh (Şapuh I: 240-272)'un tahta çıktığı tarihlerde gelmiş, Khorene'nin verdiği ipuçlarına göre 290/291 yılında tahta çıkan Ermenistan kralı Trdat'ın zamanında da Ermenistan'a varmışlardır. Mamgon, Trdat'la görüşür ve kral Trdat ona ve etrafına yerleşecekleri bir yer gösterir. Fakat bu kral uzun yıllar boyunca onların yerlerini sık sık değiştirir, bir yerden diğerine aktarır durur (Khorene, a.g.e., s. 231).

Khorene'nin verdiği kronoloji birbirini tutmuyor. O'nun verdiği bilgilere göre Şapuh ve Trdat'ın aynı dönemde yönetmiş olmaları gerek. Ama bunların yönetim dönemleri örtüşmüyor.

Khorene Mamgon'la ilgili bir diğer olay anlatıyor. O'nun aktardığı bilgilere göre, Sasani Şapuh'un kendisiyle ittifak halinde Ermenistan'a girmeye teşvik ettiği *kuzey halklarına* karşı Ermenistan kralı Trdat'ın sefer hazırlığı yaptığı bir sırada, üsleri Tarawn eyaletindeki *Olakan Kalesi* olan ve burayı *Sim* adlı dağın (Sason Dağı) halkı için bir sığınma yerine dönüştüren *Slkuni evi* prensi *Sluk* da Şapuh'la işbirliği yaparak ülkeyi kral Trdat'a karşı karışıklığa sürükler. Bunun üzerine Ermenistan'ın bütün prenslerine çağrıda bulunan Trdat, Sluk'ı yakalayıp kendisine getirene Slkuni evinin tüm topraklarını vereceğini bildirir. Bu göreve *Çin'li Mamgon* talip çıkar. Kral Trdat'ın kuzeyli halklara karşı Albania üzerine seferi sırasında Mamgon da tüm etrafıyla birlikte Tarawn eyaletine gelir, Ermenistan kralı Trdat'a karşı isyan halinde olduğu görüntüsü vererek Sluk'a ittifak önerir ve buna çok sevinen Sluk da onlara kendi kalesini açar. Daha sonra Sluk'ı öldüren Mamgon onun kalesini ele geçirir. Katliamdan geçirilen Slkuni Evi halkından, Khorene'nin anlatımına göre, sadece Tsop'k topraklarına kaçabilen iki kişi kurtulur. Böylece Muş-Ahlat bölgesine tekabül eden Slkuni evinin üslerini ve tüm topraklarını ele geçiren Mamgon, kral Trdat tarafından o toprakların prensi olarak tanınır (Khorene, a.g.e., s. 235-236).

Moses Khorene, önemli olmakla birlikte güvenilir bir tarihçi değil. Üstelik daha önce de işaret ettiğim gibi, bir Bagrat yandaşı ve Mamakan karşıtıdır. Bu nedenle Mamakanlar hakkında yazdıkları ihtiyatla ele alınmalıdır.

Adontz'un rivayette Mamakanlar'ın geldiği ülke olarak gösterilen *Chen*'in Çin değil, *Tzan* olduğunu söylediğine değinmiştim (Belki de Çin/Sin'den kasıt daha gerilerde Sümer ülkesidir). O'nun *Mamgon* adını Gürcü dilindeki *Mama (Baba)* ile ilişkilendirdiğini ve bu sözcüğün Ermenice ek aldığını düşündüğünü de not etmeliyim.

Gürcü bağlantısının ikna edici kanıtları yok. Bence olsa olsa Gürcüler'in oluşumunda Mamakan unsurun önemlice bir katkısından söz edilebilir. Fakat sözcüğe yüklenen anlamın doğru olduğu varsayılırsa, o vakit Bava (Baba) anlamlı da yorumlanabilecek olan Dersim'deki *Kal (Khal)* sözcüğünün *Maman* (Khalmem) adının bir biçimi olduğunu, Khalular'la Mamanlar'ın aynı olabileceklerini dikkate almak gerekir.

Bu durumda sadece Kal (Khalu, Khalan, Khal'lar) grubu aşiretleri değil, cedlerinin *Khalman Sar* olduğunu söyleyen bütün Seydan grubu aşiretleri de Mamakanlar (Saniler)'la aynı olmalı. Khalman Sar adının *Kamsarakan Evi*'ne referans olması da mümkündür.

Belki de *Khalman Sar* ve *Khalemamsor* adları arasındaki benzerlikten ileri gelen bir karışıklık nedeniyle rivayette sonradan gelenlere dahil gösterilen Seydanlılar'ın bazı grupları, özellikle Asur (Aşuran) ve Bal gibi bazı aşiretler Dersim'de çok eski olup bir şekilde Mamakanlar veya Partlar'la ilişkilidirler. Cedleri olarak gösterilen Khalman Sar'ın ve Khal aşiretinin adları da birer kanıttır. Khal-Khalan adı Khalmem (Khalman)'in, Seydan adı ise Sin (San) sözcüğünün şekilleri olabilirler. Rivayetin bir versiyonunda Dersimliler (Eski Dersimliler) denen aşiret grubunun atası olarak Khalman Sar'ın gösteriliyor olması da bu olasılığı destekleyen bir diğer kanıt olabilir. Rivayetin bu versiyonuna bakılırsa Khalmem'le Khalman Sar'ın aynı kişi olmaları gerekir. Ama Geç Dersimliler bölümünde dikkat çekeceğim gibi bu noktada ciddi problemler var.

Mamakanlar'ın Gürcü orijinli olabilecekleri görüşü Toumanoff tarafından da desteklenmektedir (a.g.e., s. 209-11). Vardan ise, rivayette geçen *Chenk*'in Kafkasya'da Derbend civarında olduğunu öne sürmektedir. Bir çok diğer yorumcu ise rivayetteki Çin'den Partlar'ın da geldikleri yer olduğu sanılan bildiğimiz Uzak Doğu ülkesini (Çin, Cenestan) anlamaktadırlar.

Mamakanlar'ın orijinine ilişkin olan yukarıdaki rivayet (*Mamik-Konak rivayeti*), benim görüşüme göre, Eski Dersimliler'in kendi orijinlerine ilişkin *Khal Mem-Khal Ferat rivayetinin* kayıtlara geçmiş ve bu nedenle de daha tam olarak korunmuş versiyonundan başka bir şey değildir. Burada Mamakanlar'la Eski/Esas Dersimliler'in aynı halk olduklarına işaret eden bir ve aynı rivayetle karşı karşıyayız. Bir versiyonda geçen *Mamik-Konak* kardeşlerin yerini diğerinde *Khal Mem-Khal Ferat* almaktadırlar. Belki de Dersim sözlü geleneği *Khal Ferat* demekle, kime tekabül ettiği açık olmayan *Konak* adına açıklık getirmekte, aynı zamanda Mamakan göçünün Sasaniler döneminde değil, Partlar (rivayette *Khal Ferat*) zamanında, hatta Partlar'la birlikte yapıldığına ışık tutmaktadır. Bu göç, eğer tarihi bir olay ise, benim yorumuma göre ilk veya en erken Mamakan göçü değil, onların daha geç tarihlerdeki göçlerinden biri olarak düşünülmelidir. Çünkü Mamakanlar'ın adlarının Hitit kayıtlarında da geçtiğine işaret eden veriler mevcuttur.

Rivayetteki *Konak* sözcüğü *Çan (Tzan)* adının yanısıra Dersim geleneğindeki *Mileto Qan (Mileto Khan)* ifadesinde geçen *Qan (Khan)* unsuru ile de aynı olabilir. Haydaran aşiretinin kabilelerinden *Qandolar* (bu sözcüğün kökü *Qan* olsa gerektir)'in adıyla da bir ayniyet görülüyor. *Qandolar*'ın köyü *Sanolar* ise öyle görünüyor ki *Saniler*'in adını taşıyor. Bugünkü *Zazaca*'da *eski* anlamı veren *Qan* terimi belki de etnik *Konak* adının bir şeklidir.

Umumi Türk Tarihine Giriş adlı kitabında Zeki Velidi Togan, Mamakanlar'ın Cenestan'dan M.S. 3. Yüzyılda Arsaklılar (Partlar) peryodunda geldiklerini ve *sipehbed* olarak Roma imparatorluğunun doğu hududuna yerleştirdiklerini düşünür. Togan, Mamakan göçünün Hazar Denizi'nin güney kıyısı üzerinden yapıldığını tahmin etmektedir (a.g.e., s. 173). Bu göçü Part hükümdarı IV. Artaban (213-224/6) ile Ermenistan kralı Büyük Khosrov (217-52) zamanına yerleştiren Kirzioğlu ise, onların Murat boyları ve Ahlat-Muş bölgesine yerleştiklerine dikkat çeker.

Kısacası, bütün veriler Mamakanlar'ın modern Dersim ve Zaza topraklarına yerleştiklerine işaret etmektedirler. Kaynaklarda bu göçün tarihi olarak M.S. 3. yüzyıl yaygın kabul görmektedir. *The Decline And Fall Of Roman Empire* adlı kitabında Gibon, Moses Khorene'yi kaynak göstererek bu göçü M.S. 286 yılı altında (286-96 yılları arasındaki dönemi anlatırken) işlemekte ve Sasaniler peryoduna yerleştirmektedir. O'nun yorumuna göre, Ardeşir zamanında İran'a sığınmış olan Mamgo liderliğindeki bu *İskitler*, Şapur zamanında Ermenistan'a yerleştirilmiş (Ermenistan kralı Tiridates döneminde) ve kendilerine geniş bir bölge verilmiştir. Ermeni tarihi ve coğrafyasında Çin'e *Zenia (Zenastan)* denildiğine işaret eden Gibon, '*Ermeni soyluları*' içerisinde önde gelen biri olduğunu söylediği Mamgo'nun Çin'i 400 yıl yönetmiş olan *Han* saray ırkından ve *İskit* orijinli biri olduğunu yazmaktadır. Gibon'a göre Ermenistan'da başlangıçta Sasaniler'le birlikte tavrı alan Mamgon'lar, daha sonra sürgün olayı nedeniyle saf değişerek Tiridates'le ortak hareket etmişlerdir. Böylece Tridates, Mamgo (Asolik'te Mamkun)'nun şahsında çok güçlü, cesur ve güvenilir bir müttefik bulmuş, yeniden Ermenistan tahtına oturmasında onun büyük katkısı olmuştur. Gibon'un anlatımına göre, Tiridates'in kardeşlerinden biri (Ormies) kendisine rakip çıkmış, ama kendi partisinin gücü yetmeyince Hazar Denizi havzalarında oturan '*barbarların tehlikeli desteğine*' başvurmak zorunda kalmıştır (Gibon, a.g.e., cilt 1, s. 408-409).

Gibon'un bu sözlerine düşülen bir dipnotta, D'Herbelot (*Bibliothèque Orientale*)'dan naklen, '*yardıma başvurulmuş barbarlar*' derken Gibon'un Oxus ve Jaxartes kaynakları civarında yaşayan göçebe İskitler'i ve daha çok da "*Dilemitler adıyla da bilinen Gelli'leri (Gilan halkını)*" kastettiği açıklaması yapılmaktadır. D'Herbelot'tan aktarılan Fransızca notta, "*Sakalar, Rufi'ler ve Gelli'ler*"den söz edilmektedir (Bk. a.g.e., s. 408-9).

Geçerken not etmeliyim ki, burdaki *Rufi'ler* bana Geliler'le akraba bir aşireti ve *Rıfailer* diye bilinen tarikatın adını hatırlatıyor. Bu olay Geliler (Deylemiler)'in Ermenistan sahnesinde eski tarihlerde oynadığı rolün bir diğer örneğini vermektedir.

Mamik-Konak rivayetinde bu iki kardeşin babası olarak gösterilen ve Çin (Çen, Çanestan)'de imparatorundan sonra en önemli ikinci yönetici olarak tanıtılan *Karnam* (bazen *Karnama* diye yazılan bu addaki *r* harfinin üstüne bir nokta konur metinlerde) adlı kişinin adı, bana öyle geliyor ki, Dersim rivayetinde geçen etnik *Kalmem* (Khalmem, Khal Mem) adının orijinal şeklidir.

Rivayette Mamik'le Konak'ın üvey kardeşleri olduğu söylenen Çin imparatoru *Chenbakur (Khorene'de Arbak Chen-Bakur)*'un bu adının ise gerçekte bir ünvan olduğu anlaşılıyor. Burdaki *Chen*, Çin veya Tzan (Can) olarak yorumlanan ülke adıdır. *Bakur* ise, Khorene'yi çeviren Thomson'un açıklamasına göre İrani dillerdeki *Bag-Puhr* sözcüğünden gelme olup, *Cennet Oğlu (Göğün Oğlu, Tanrı Oğlu, Gök Tanrısının Oğlu)* anlamı taşıyan bir

ünvandır. *Bag* kısmı cennet (gök, tanrı); *puhr* unsuru ise oğul anlamı vermektedir. Chenbakur, bazı kaynaklara göre Çince Tien-tzu (Cennet'in Oğlu) teriminin İrani dillerdeki şeklidir. Bu ünvan Kirzioğlu'na göre gezegenlere tapıma, gök-dinine ve hükümdarın *Sema'nun Oğlu* (Gök-Oğlu) sayılmasına işaret etmektedir. Toumanoff, *Chenbakur* sözcüğünün Çin imparatorları soyundan geldiklerini söyleyen, ama çok eskiden beri Proto-Kafkaslar'ın ve Tayk bölgesinin hanedanları olan Mamakanlar'ın irsi ünvanları olduğunu yazmaktadır (a.g.e., s. 209-11).

Partlar'ı *Akkoyunlu/Bayındırlı* olarak nitelendiren ve *Konak* adını *Hun* (*Kun*, *Koyun-lu*) olarak yorumlayarak Mamakanlar'ın da '*Karakoyunlu Türkmenleri*' olduğunu iddia eden Kirzioğlu, *Kars Tarihi* adlı kitabında Chenbakur adını *Çin Fağfuru* olarak okur. Kirzioğlu'na göre Mamik-Konak rivayetinde anlatılan olay Ortaasya'da yıkılan Hun devletinin yerine M.S. 216 yılında kurulan Siyenpiler (Moğollar)'in hakimiyeti döneminde cereyan etmiştir. O'na göre Mamik'le Konak Siyenpi hükümdarı Putuken (216-33) döneminde tahtı yeniden ele geçirmek için isyan eden iki Hun prensi idiler (Bk. Kirzioğlu, a.g.e., s. 169-71). Siyenpi kabilesinin adını taşıyan Siyenpiler (Tabgaçlar), *Türkiye Tarihi* adlı kitabında Yılmaz Öztuna'nın yazdığına göre 216-394 yılları arasında yönettiler. Öztuna, Hunlar'la aynı federasyon içinde '*Timlin (Dimlin) Kırallığı*' (M.Ö. 300-M.S. 550) adında yaklaşık dokuz asır yaşamış olan bir devletten de söz etmekte, Dimlinler'in Hun federasyonunu oluşturan unsurlar arasında önemli boylardan biri olduğunu yazmaktadır (Öztuna, a.g.e., cilt 1, s. 138-141).

Burdaki *Timlin (Dimlin)* adı Dimli adının aynı gibi görünüyor.

Jandarma Umum Kumandanlığı'nın sözünü daha önce de ettiğimiz *Dersim* adlı yayınında Bingöl'de *Puh-Pug (Pağ-Puhar)* adında bir aşiret sayılmaktadır ki, bu ad Bakur (Bağ-Puhr) adının ta kendisidir. Dersim'in Pağ ve Bağın gibi yerleşmeleri de çok benzer bir ada sahipler. Ayrıca M. Seel'in aktardığı bir Dersim rivayetinde İmam Bakır'a referans gibi görünen Bakır adının gerisinde de *Bakur* ünvanı yatabilir.

Efsanedeki Çin'in Tzan olduğu kabul edilirse, Bakur adının Bagratlar'a referans olması da akla gelebilir. Chenbakur ile Mamik-Konak arasındaki savaş, belki de oldukça iyi bilinen Bagratlar'la Mamakanlar arasındaki çatışmanın erken aşamalarına referanstır. Efsanenin bu yorumu onu daha tarihsel bir zemine oturtabilir. Kaynakların *Ermeni* olarak tanıttığı Bagratlar, benim görüşüme göre Geliler'in bir kolu idiler.

Toumanoff'a göre Mamikon Evi'nin bilinen en eski üyesi M.Ö. 69 yılında Romalılar'a karşı Tigranocerta'yı savunan *Mancaeus* adlı kişi olabilir. Bu bilgi doğruysa, Mamakanlar'ın göçünün M.S. 3. Yüzyılda yer aldığı doğru değildir veya birkaç Mamakan göçü sözkonusu demektir.

Mamakan adına çok geniş bir sahada ve değişik biçimler (Mamak, Mameş, Del Mamikan, Mamasani, Mamikon vd gibi) altında rastlıyoruz.

Adontz'a göre bu adın aslı, Malxaz, Ter ve Aspet terimlerinin yanısıra klan aşamasından kalma olan ve başlangıçta prens evlerinden birinin irsi (soydan geçme) ünvanı olarak hizmet gören Mamak veya Mamik sözcüğüdür.

Mama-k, Adontz'un görüşüne göre *baba* anlamlı Gürcüce *mama* sözcüğünün Ermenice formundan başka bir şey değildir ve *klanın lideri (klanın babası)* anlamına gelmektedir. Adontz, Mamikonlar (Mamakanlar)'ın orijinini ata/ced veya reis konumundaki Mamik adlı bir kişiden getirten geleneğin de kendi hipotezini desteklediğine inanır.

Mamik-Konak efsanesinin '*Cenk ulusu*' dediği ulusun kimliği konusunda Adontz bir çok yazardan farklı düşünmektedir. O'na göre, orijinal geleneğe kasıt uzak Çinliler değil, komşu Tzanlar'dı. Mamakanlar'ın irsi toprağının Tayk bölgesi olduğuna işaret eden Adontz, Tzanlar'ın Tayk'a yakın olduklarını vurgular ve Mamakanlar'ın barışçıl Çinliler'le değil, cesur ve savaşçı Tzanlar'la ilişkili olduklarını düşünür. O'na göre Mamik-Konak efsanesi tarihsel bir temele ancak bu yorumla kavuşur. (Adontz, a.g.e., s. 312-313).

Gürcistan'ın Orbeliani prensleri de orijinde Cenk ülkesinden olduklarını söylemişlerdir. Onlar arasında da Chenbakur adı geçer. Kısacası, Orbelianlar'ın geleneği Mamikon orijinli olduklarıdır. Gogaren eyaleti Orbelyanlar'ın elindeydi. Ünlü Liparit, bu Orbelli (Orbelyan) evindendi. Adontz'a göre bu durum Bagratlar'ın Sper (İspir)'den Gürcistan'a gitmeleri gibi, Mamakanlar'ın da Tayk bölgesinden (Orta Çoruh, Oltu) aynı zamanda komşu Gürcistan'a da göçtüklerine işaret etmektedir (Adontz, a.g.e., s. 312-13).

Mamakanlar'ın çeşitli kolları vardı: Tayk Mamakanları, Taron (Daron, Muş) Mamakanları, Bagravende Mamakanları ve Akilisene Mamakanları gibi (Bk. *The Cambridge Medieval History*, cilt 4, part I, s. 593-97, 1966).

Akilisene Mamakanlar'ı, Mamakanlar'ın Batı Ermenistan (Ermenistan'ın Roma parçasında)'da bulunan ayrı bir koluydu (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 194).

M.S. 4. Yüzyıl dolayında Mamakanlar merkezi Arsianias (Murat Nehri) üzerindeki Olakan kalesi olan Taron Eyaleti'ni ele geçirdiler. M.S. 439 yılında Mamakan prensi Hamazasp I, Gregoryen mezhebinin kurucusu St. Gregory soyundan gelen ve Gregoridler olarak bilinen aileden St. Isaac (ölm. 439)'ın kızı ve halefi Sahakanoyş ile

evlendi. Ünlü 450-51 isyanının lideri Vardan Mamikonyan bu evlilikten olmaydı. Hamazasp Mamikonyan'ın en büyük oğluydu. Soyu tükenmiş bulunan Gregoridler'in tüm toprakları ve üç prensliği (Taron'daki Aştışat merkezli prenslik, Bagravandene prensliği ve Acilisene bölgesi ve prensliği) de bu evlilikle birlikte Mamakanlar'ın eline geçti. Akilisene'yi Justinian döneminde yitiren Mamakanlar'ın arta kalan prensliklerinin çoğunu da 771-772 isyanından sonra yitirdikleri sanılıyor. Taron'da Sason Eyaleti'ndeki topraklarını 1189/1190 yılında Şah Armen'e kaptıran Mamakanlar'dan bir bölümü Klikya'ya göçüp *Sürgünde Ermenistan* olarak tanımlanan devletin kuruluşuna katıldılar (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 209-11).

Ermenistan tarihinde adları en sık geçen Mamakan Evi'nin diğer bazı üyelerine ileriki sayfalarda değineceğim. 377-386 yılları arasında kralsız kalan Ermenistan (Kırmanciye)'i bunlardan Manuel Mamikonyan yönetti. 485-750 yılları arasındaki dönemde Ermenistan/Kırmanciye devleti Mamakanlar'dan yedi prens tarafından yönetildi.

Mamakan Evi, kaynaklara göre genelde Romanize olmuştu. Bizans imparatoru Leo III'ün damadı Artabasdos Mamakan evindendi. Artabasdos, büyük oğlu Nicephorus ile birlikte 742-743 yılında ortaklaşa Roma (Bizans) imparatoruydu. Bizans imparatoru Theophilus'un damadı Caesar Alexius, Mamakanlar'dan Musele-Crinites ailesindendi. Theophilus'un eşi imparatoriçe Theodora (ölm. 867) ve Caesar Bardas (ölm. 866)'ın Mamakan eviyle bağlantıları vardı (Toumanoff, a.g.e., s. 209-11).

Son olarak Mamik-Konak rivayetiyle Asurya kralı Senekerim'in oğulları Adramelek ve Sanasar kardeşlere ilişkin gelenek arasında bir paralellik gördüğümü söylemeliyim. İlkinde Karnam'ın oğulları olan *Mamik* ve *Konak* özkardeşler ve tahta çıkan üvey kardeşleri Chenbakur'a karşı ayaklanırlar. İkincisinde *Karnam* (*Khalmem?*)'ın yerini *Senekerim* (*Sin?*), Mamik-Konak kardeşlerin yerini *Sanasar* ve *Adramelek*, *Chenbakur* (*Arbak Chenbakur*)'un yerini de bunların üvey kardeşleri *Esarhaddon* alıyor gibi. El Biruni Asurya'da iktidarı ele geçiren *Arbak* adlı bir yabancından bahseder ve İbranice'de *Arbak* denen bu adamın Persçe'de *Dah-ak*, Arapça'da *Dahhak* olarak tanındığını ekler. Moses Khorene ise Asurya'da iktidarı ele geçiren ilk Med kralı Varkab'tan söz etmektedir. Biruni'de *Arbak* (*Dahak*), Khorene'de ise Varkab olarak referans verilen adların *Arbak* *Chenbakur*'la bir ilgisi de düşünülebilir belki.

Tzanica ve Tzaniler (Saniler)

Paflagonya'nın *Sanisene* adlı bir bölgesini kaydeden coğrafyacı Strabo, Tzaniler'den "*Sanni'ler*" adı altında bir Pontus halkı olarak sözeder ve eskiden *Macron* (*Macrion*)'lar diye bilinen halkın kendi zamanında *Sanni* adını taşıdığını kaydeder. Strabo'nun bu kaydı Herodot'ta ve Xenophon'un *Anabasis*'inde *Macrionlar* (*Makronlar*) adı altında bir Pontus halkı olarak anılanların Tzaniler'le bir ve aynı halk olduklarına işaret etmektedir.

Pliny de Tzaniler'den *Sanni* olarak bahseder. Toumanoff'un aktardığına göre, Arrian, Doğu Karadeniz kıyısında yaşayan *Drille'ler* adlı halkın büyük olasılıkla Pliny'deki *Sanniler*'le aynı olduğunu söylüyordu. Toumanoff'un kendisi de bu görüşe katılmakta, *Sanni* denenlerin ise Procopius'taki Tzaniler olduğuna dikkat çekmektedir. Toumanoff, eserinin bir yerinde Lazlar (*Laziler*)'la *Can'lar* (*Zaniler*, *Tzanlar*) arasında da adeta bir ayniyet kurmakta, çünkü onların adlarını birbiri yerine kullanmaktadır (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 448, dipnot).

Böylece Tzaniler'in değişik çağlarda ve bölgelerde *Macron*, *Drille*, *Sanni* vd. gibi çeşitli adlar altında bilindiklerini öğreniyoruz.

Ermeni tarihçilerinden Thomas Artsruni, M.S. 900 yılı dolayında yazdığı eserinde Tzanlar'dan "*Mamikonlar'ın Chen kolu*" diye bahseder (Bk. T. Artsruni, *History Of The House Of Artsrunik*, R. W. Thomson çevirisi, Detroit, 1985, s. 255-56).

Burdaki *Chen*, *Tzan* adının bir şeklidir.

Mamakan rivayetinde Çin diye yansıtılan adın Tzanniler'in adı olduğuna işaret eden Adontz'a göre de Mamakanlar Tzanni orijinlidir.

Sanniler'le Mamakanlar'ın ve Dersimliler'in bir ve aynı halk olduklarına daha önce işaret etmiştim.

Tzan etnik adı kaynaklarda *Chen*, *San* (*Sin*), *Çin*, *Can*, *Çan*, *Cen*, *Zan* vd gibi çok değişik biçimler altında geçmektedir. Ülkelerinin adı da benzer şekilde *Tzanica* (*Tzanika*), *Canet*, *Canet'i*, *Canik* (aynı zamanda Ordu-Giresun bölgesinin adıdır), *Canit*, *Sanit*, *Zanit*, *Çanestan* vd gibi şekiller altında anılmakta, bazen Urartular'ın bölgesi Haldiya ile örtüşmektedir. Sanamsin, Samsun (*Djanik*), Sason, Sanasine, Çemişgezek ve Sason destanı gibi bazı destanlarda geçen *Çin Ma Çin* gibi adlar da onlara ve ülkelerine referans olabilirler. Moses Khorene *Tzanika*'dan *Chaniuk* ve *Khaltik* adlarıyla sözeder ve Pontus'a yerleştirir.

Bence Dersim adının yanısıra Mazgirt'e bağlı *Canik*'in, eskiden Kığı'ya bağlı olan *Çan*, *Okçıyan* ve *Karaçan* adlı yerleşmelerin bu adları da Tzanlar'la ilişkilidir. Kığı'nın *Okçıyan* aşireti (*Okçular*) için de aynı şeyi söyleyebilirim. Kığı'nın *Şen*, *Şenli* ve *Şamuni* (*Şamoni*) adlarını taşıyan yerleşmeleri ve aileleri de bu kategoriye dahil edilebilir. Antik dönemde *Sinoria* adını taşıyan Gümüşhane'nin eski adlarından olan ve Evliya Çelebi

tarafından da anılan *Canca* adının yanısıra Çankırı (Kangırı)'nın adı da Tzanlar'la ilişkili görünmektedir. Tzanlar'ın adıyla ilişkili görünen daha bir çok örnek vermek mümkün. Belki Kan, Tanz, Danzik, Teşnik, Dasn, Beth Dasen, Yezidiler'in adlarından olan Dasani (Tasani), hatta Zaza adları da aynı kategoridedir. Kuzu-çan, Erzin-can vs gibi -can ögesi taşıyan daha bir yığın başka adla karşılaşırız.

Tzaniler hakkında en etraflı bilgileri Sasani-Bizans savaşlarını anlatan Bizans tarihçileri Procopius ve Agathias verirler. Bu ikili halka '*Sani (Tazani)*', ülkelerine '*Tzanica*' derler.

'*Tzanic Uлуу*'nun daha eski tarihlerde '*Sani*' adıyla bilindiğini söyleyen Procopius, Saniler'le Colchiler'in toprağını Trabzon'a komşu (bitişik) gösteren Xenophon'un onların ülkesini yanlış tarif ettiğine işaret eder.

Procopius'a göre Saniler Karadeniz kıyısından çok içerde ve uzakta oturuyorlardı ve onların ülkesini deniz kıyısından ayıran geçilmez dağlar, ormanlar ve hayli geniş bir bölge vardı. Saniler veya '*Tzanic ulusu denen barbarlar*', Procopius'a göre Ermeniler'e komşuydular, başlangıçtan ve en eski zamanlardan beri de tarif edilen bu bölgede yaşadılar.

O'nun tarifine göre, Boas Nehri (modern Çoruh), Pharangium (Adontz'a göre modern İspir) civarındaki Ermeniler arasında oturan Saniler'in topraklarına yakın bir yerde ve Tzanica dağlarından doğar, dağlık ve ormanlık bir bölgeyi geçtikten sonra Acampsis adını alır ve Lazica toprakları yanında Karadeniz'e dökülür. (Bk. Procopius, *History Of The Wars*, H. B. Dewing çevirisi, Loeb Classical Library, 1905-13 baskısı, I. kitap, s. 135-37; II. kitap, s. 331; VIII. kitap, s. 59 ve 63-65).

Ermeni coğrafyasında Voh adıyla geçen Boas'ın Çoruh nehrinin yukarı kesimi olduğu ve Çoruh kaynaklarının İspir çevresinde bulunduğu bilinen bir şey.

Gümüşhane vd gibi yerlerin Tzanika içine düşmeleri belki de Dersim adının yer yer *Gümüş Kapı* anlamında yorumlanmasının arkaplanıdır.

Sasaniler'le Bizans arasında Gürcistan (İberya), Lazica, Mezopotamya ve Ermenistan'ın yanısıra, Tzanika üzerinde de egemenlik için sürekli bir mücadele yeralıyordu.

Procopius'un anlattığı bazı olaylar hem Tzanika'nın sınırlarını tahmin etmek bakımından hem de Eski Dersimliler'in tarihinden bazı kesitlere ışık tuttıkları için önemlidirler. Bu nedenle de bu olayların bir bölümüne kısmi tekrarlar içerse de kısaca değinmek ihtiyacı duyuyorum.

Procopius'un verdiği bilgilere göre, Tzanika üzerindeki mücadelenin bir nedeni bu topraklarda ve sınırlarında, özellikle İspir'de bulunan değerli madenlerdi. Örneğin Bizans ve Sasani Ermenistanları'nı ayıran sınırda yeralan altın madeninin bulunduğu *Pharangium Kalesi* (Adontz'a göre antik Suspiritis, Sper, modern İspir'dir) ile *Bolum Kalesi* (Adontz'a göre Pasinler'deki modern Hasan Kale'dir) iki ülke arasındaki çatışma konularıydı. Pharangium (İspir) adlı kale, Sasani Ermenistan'ı ile Tzaniler'in sınırı idi. 530/532-540 yılları arasında Sasaniler'in kontrolünde bulunan buradaki altın madenlerini Sasani hükümdarı Kavad'ın izniyle Symeon (Simon) adında bir yerli işletiyordu ve çıkarılan madeni Sasani kralına götürüyordu. 530 yılındaki bir Bizans-Sasani savaşı sırasında altın madenlerini işleten Pharangium kalesinin sahibi Symeon bu madenlerin gelirini Sasaniler'e vermeyi redederek Bizans'a yanaşır, ama altını onlara da vermez. Adı geçse kale zor bir coğrafyada bulunduğu için ne Sasaniler ne de Bizans ona karşı etkili bir eylem koyabilirler. Sonunda Bizans imparatoru Justinian (527-65) ile pazarlık yapan Symeon, bazı 'Ermeni' köyleri karşılığında altın madeninin bulunduğu Phrangium kalesini Bizans'a teslim eder. Aynı sıralarda Sasani Ermenistanı'nda ve Erzurum sınırında yeralan Bolum Kalesi (Bol Kalesi?)'ni elinde tutan Isaac adlı biri de Bizans'la ilişkiye girerek Erzurum (Theodosiopolis) kentinin hemen sınırındaki bu kaleyi Bizanslılar'a devreder. Isaac'ın Sasani Ermenistanı'nda yaşayan ve bir süre önce Bizans generalleri Sittas ve Belisarius'a karşı savaşta Sasani ordularına kumanda etmiş olan Narses ve Aratius adlarındaki iki büyük kardeşi de onunla eş-zamanlı bir girişimle Bizans'la anlaşır ve Ermenistan'ın Bizans parçasına sığınır. (Bk. Procopius, a.g.e., I. kitap, s. 125-141).

Böylece Sasani ve Bizans Ermenistanları'nı ayıran sınırda, ama sınırın Sasaniler tarafında bulunan iki stratejik kale M.S. 530 yılındaki savaş sırasında Bizans'ın eline geçerler. Ama 531 yılı sonunda yapılan barışla Justinian bu kalelerin ikisini de Lazica'daki kalelere karşılık olarak Sasaniler'e iade eder. Bu iade işinden hemen sonra Bizans'ın Symeon'a verdiği köylerin eski sahipleri olan ve Perozes (Peroz) adlı birinin oğulları oldukları söylenen iki kardeş Symeon'u öldürüp Sasaniler'e sığınır (532). Bunu Bizans generali Sittas'ın öldürülmesi de dahil bir sıra başka olaylar izler. Bizans-'Ermeni' ilişkileri gerginleşir ve Bizans parçasının Ermeniler'i 530'ların sonlarında Sasaniler'e yanaşır. *Aslında burada sözkonusu olan Mamakanlar (Tzaniler) ve Partlar'dır, yani Dersimliler'dir. Ama diğerleri gibi Procopius da onlardan 'Ermeni' olarak söz etmektedir.* Ermeniler'in Sasani kralı Chosroes (Kisra Anuşirvan)'e gönderdikleri söylenen Bassaces başkanlığında bir heyette yeralanların çoğunluğu görüşme sırasında adı geçen Sasani kralına kendilerini *Arsakid (Part)* olarak tanıtır, yani Part krallarıyla ilişkili olduklarını ve *Arsaces*'in soyundan geldiklerini bildirirler: "*Bizim atalarımızdan son kral Arsaces idi. Kendi tahtını O'nun ailesinden sayılmak ve vergilerden muaf tutulmak koşuluyla gönüllü olarak*

Roma imparatoru Theodosius'a bıraktı” derler ve Bizans’ın *kendi komşuları olan Tzaniler’in* bağımsızlığına son verip onlara nasıl boyun eğdirdiklerini de anlatarak şikayette bulunur, onu Bizans’la savaşa ikna etmeye çalışırlar. Nitekim 539/540 yılında barışı bozan Sasaneler Bizans topraklarına girerler (Procopius, a.g.e., I. kitap, s. 203-209; II. kitap, s. 271-285).

Adontz, yukarıda Procopius’un bahsini ettiği Symeon’un bir Ermeni olduğunu, Isaac’ın ise Kamsarakan Evi’nden prens İsaac Kamsarakan olduğunu söylemektedir. Kamsarakanlar ise, Ermenistan’daki *Aştiane, Arşakuni, Ropsian* (Rufa), *Suren Pahlav* (Gregoridler), *Abel, Dziunakan, Gabelian* ve *Havenuni* evlerinin yanısıra gerçekte Ermeni değil fakat Arsakid (Pehlevi, Part) orijinlidirler. Adontz’a göre, 539 yılında Ermeni delegasyonunun başında Sasani hükümdarı Chosroes I ile görüşen Bassaces ise Elişe’de 450-51 isyanına katıldığı söylenen ve bir Roma vasalı olduğu sanılan Mamakanlar’dan Vasak Mamikonyan veya 539 yılının Vasak’ı olabilir (Bk. Adontz, a.g.e., s. 22-23). Bassaces adı Ermenice’de Vasak’tır.

Toumanoff’un verdiği bilgilerle birleştirildiğinde Sasani kralıyla görüşenlerin soyundan geldiklerini söyledikleri Arsaces’in Roma Ermenistanı’nın son kralı olan Arsaces III (M.S. 387-390) olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kral öldükten sonradır ki, Batı Ermenistan krallığı son bulur ve artık Roma valileri tarafından yönetilmeye başlanır.

Arsakiler’in bir kolu olup Arşakuniler (Arsak-uni veya Arsar-unik) adıyla bilinenler, işte bu Arsaces III’ün soyundan gelenlerdir. Bu evin diğer adı Kamsarakanlar (Kal Sar, Sarı Kal Baş)’dır. Yeri gelmişken belirteyim ki Arşakuniler (Kamsar-akan Evi) benim görüşüme göre Dersimli Khal Faratlar’dır. Arşak III, Khal Ferat Hanedanlığı’nın kurucusu Tridates I (Khorene’de Val-Arşak: M.S. 53-100)’in soyundan sayılmaktadır.

Belki Batı Dersim aşiret adlarındaki *Uşak* sözcüğü de *Sak* (İskit) veya *Eşk* (Eşkan, Aşkan) etnik adının bozulmuş bir şeklidir.

Toumanoff’un verdiği bilgilere göre, Arsakiler’in bu kolu (Arşakuniler) özellikle Roma Ermenistanı (Bana göre *Dersim Ermenistanı* veya *Kırmancıya Dersimi* denebilir) denen parçanın tarihinde ve Roma imparatorluğunun kendisinde M.S. 7. Yüzyıl ortasına kadar önde gelen bir rol oynamışlardır. Onlardan en son 7. Yüzyıl ortasında sözedilir. Bizans’ın Heraclianlar imparator evi (610-771) Arşakuniler’le ilişkilendirilir. Arsaklılar çizgisinin (soyunun) yaşayan kolu Adontz’a göre de *Arşakuniler* olarak bilinen Batı Ermenistan’ın bu saray evinden gelmediler. Bunlar Ermenistan (Kırmancıye)’in Roma hakimiyeti altındaki parçasına yerleşmiş olduklarından Toumanoff’un da işaret ettiği gibi Ermenistan’ın sadece Sasani (İran) parçasıyla ilgilenen tarihçiler bu Roma Ermenistanı kolunu bilmezler.

Akilisene Mamakanları ve İspir Bagratları Arsaces III’e tabi prenslikler arasındaydılar. Kendi eski toprakları olan Carenitis (Erzurum)’i de Arsaces III’ten sonra tahttan edilen batı Ermenistan saray evi (Arşakuniler) yönetmiştir. Sebeos, Arşakuniler’e imparator Heraclius’un akrabaları olarak referans verir ki, bununla kastettiği grup Arsaces III’ün soyundan gelenlerdir. Bu durum onların Bizans’a göçtüklerini de göstermektedir. Heraclius’un kendisinin de Part (Arsakid) soylu olduğu ve onun babasının Erzurum (Carin, Theodosiopolis)’da doğduğu da söylenir. Carin (Erzurum), gerçekten de bir Arsakid prensliği idi ve Faustos’ta sıkça işaret edildiği gibi Arsaces III ve onun kardeşi Vologases’in toprağıydı. Procopius, bu iki kardeşin bir ara ortaklaşa krallık yaptıklarını söylemektedir. Toumanoff’a göre Procopius bunu 387 yılındaki bölünmeyle karıştırmaktadır.

Arsaces III öldükten sonra onun toprakları fiilen bir Roma eyaleti haline gelirler, ama bu evin prensleri Procopius’un yazdığına göre Justinian zamanına (527-65) kadar tam bir politik ve askeri otonomiye sahip ve vergilerden muaf bir vasal devlet gibi davranmışlardır. Bu düzenlemeye son veren Justinian’dır. (Bk. Toumanoff, s. 192-194). Sasani kralıyla görüşen heyetin şikayetleri açık ki Justinian’ın 536 yılında yaptığı kaydedilen bu yeni düzenlemelerle ilişkiliydi. Bu tarihte yeni bir yasayla Ermenistan’ın Roma parçasının (*yani Dersim’in*) statüsü değiştirilmiş ve prenslerin arta kalan güçleri bastırılmıştır. 538 yılında bu uygulamalara karşı Arsakid prenslerin (*Khal Feratlar’ın*) önderlik ettiği bir isyan olur. *Bunu bir Dersim isyanı/direnişi olarak tanımlamak gerekir. Khalmem-Khalferat grubunun ortak direnişidir bu.* Toumanoff’un da belirttiği gibi 539 yılında Sasani kralına başvurup tahttan düşürülüşleri de dahil uğradıkları adaletsizliklere karşı ondan yardım talep edenler işte bu Arsaklı (Part) liderlerdir. Onların şikayetlerinden biri de komşuları Tzanlar (Mamakanlar)’ın bağımsızlığına Bizans tarafından son verilmesiydi. Sonraki Bizans-Sasani savaşının bir nedeni bu olaylar oldu.

Gerçekten Tzanica’nın sınırları konusuna dönmem gerekir.

Adontz’a göre Sasaneler Pharangia’da aslında Bizanslılar’a değil Tzanica (Can, Khaldia/Haldiya, Khorene’de Khaltik) topraklarına sınır idiler. Khorene gibi, Adontz da Tzanlar’ı ve Haldiler’i, daha doğrusu Tzanica ve Haldiya’yı özdeşleştirir. Haldiya olarak bilinen toprakların bir dönem Tzanica adı aldığına işaret eder. Böylece o, Tzanika (Khaldia)’nın Parhar zincirini içeren dağlık eyalet olduğunu, Çoruh ile Karadeniz’in Trabzon’a kadarki kıyı şeridi arasında yer aldığı düşünmektedir. Tzanika, Çoruh vadisinde Sasani Ermenistanı ile, Tayk eyaletinde de modern Hars’a sınırdı ve Klarjet bölgesiyle bitişikti. Ermenistan’la Tzanika’yı ayıran sınır da Parhar (Bolhar) dağlarıydı. Parhar zinciri güneyindeki Satala (modern Sadak), Bayburt ve Koloneia (Koyulhisar) Ermenistan’a

dahillerdi. Karadeniz'in Abhazy'a dan Trabzon'a kadarki tüm doğu kıyısının adı olan Eğer (Eđeria) eyaleti, Adontz'un tanımına göre, Tzanika (Canet)'y'ı da içine almaktadır (Bk. Adontz, a.g.e., s. 23). *Barchon, Cena* (Kena, Okena?), *Sisilisson* (Adontz'a göre eski adı *Gayl* olan modern Kelkit civarındaki *Ziziola*?), *Longini Fossatum* (burada kamp kuran Roma generali Longinus'un adını taşır) ve *Tzanzacön* (Adontz'a göre Sürmene çevresindeki *Zavzoka* köyü olabilir) Procopius'ta adları geçen Tzanika'daki bazı yerleşmelerdir (Bk. Adontz, a.g.e., s. 49-53).

Burada adı geçen yerler daha çok Tzanika sınırlarında Bizanslılar'ın üs olarak kullandıkları kaleler olarak görünmektedirler.

Djanik (Samsun) adının Tzanlar'dan kalma olduğunu söyleyen Adontz, onların buraya daha geç bir tarihte sürüldüklerini tahmin eder. Ama antik dönemde onların Ardasa ve Gümüşhane dolaylarından Hemşin'e kadarki bölgede oturduklarına işaret eder. Yani o tarihlerde tüm Parhar zincirini işgal ediyor, kısmen Boas (Çoruh) ve Gayl (Kelkit) vadileri içlerine taşıyorlardı.

Tzanlar'ın daha eskiden Haldiya diye bilinen ülkede yerleşmiş sayısız halklardan biri olduğuna işaret eden Adontz, 7. Yüzyılda onların politik önemi artınca eskiden Haldiya (Khaldiya) denen tüm ülkenin Tzanica adını aldığını düşünmektedir (Bk. Adontz, a.g.e., s. 53).

Tzanlar'ın çok sayıda aşiretlere bölündüğünü söyleyen tarihçi Procopius, ne yazık ki bu aşiretlerden sadece ikisinin adlarını varmaktadır. Okenit ve Coxyline (Koxylinei) aşiretleridir bunlar. Okeni'ler (-o ve -ho Adontz'a göre önektirler), Charton (Bayburt yukarısında Çoruh'un batı kolu üzerindeki modern Hart) kalesinin bulunduğu yörede oturuyorlardı. Koxylin'ler aşireti ise Adontz'un tahminine göre Karadere vadisinde oturuyordu. Bu aşiretin adının *Koks* ve *-uli* unsurlarından oluştuğunu söyleyen Adontz, antik *Kox* adıyla batıdan Trabzon'la bitişen *Kose* adlı bölgenin adı arasında ilişki kurmaktadır (Adontz, a.g.e., s. 53). *Kox* adı ile Dersim'in *Kozu* aşiretinin adı arasında bir ilişki düşünülebilir.

Procopius, Tzanlar'ın toprakları ötesindeki bölgeyi Trabzon başkentli olan ve Karadeniz kıyısı boyunca uzanan bölge olarak tarif eder.

Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* adlı kitabında Tzaniler'le ilgili bazı enteresan ve önemli bilgiler yer almaktadır. Arkeolog Theodor Reynak'tan naklen San (Çan)'ların Pontus Eyaleti'nin Mitrada (Mühürdat) hakimiyeti kurulmadan önceki eski kavimlerinden olduğunu söyleyen H. Hüsameddin'e göre Bizans çağında Amasya civarında Semendu (Ziyare) veya Semendru adını taşıyan kale ve kentin bu adı Sanlar'ın adından gelmez.

Sanlar'ın Pontus Krallığı'nın başkenti Amasya civarında da var olduklarına işaret eden *Amasya Tarihi* yazarı, Amasya'nın eski adı olan *Harşene* (Canik) sözcüğü üzerinde de durmaktadır. Harşene adının ilk şeklinin *Karasan* (Karisini, Karasanc) olduğunu söyleyen H. Hüsameddin, Amasya kentinin ve bu kentteki Kale-i Bala (Ulu kale, Yüksek-Yüce Kale)'nin *Karasan* (*Harşene, Harşene, Karaçan*) adlı biri tarafından kurulduğunu ve onun adını taşıdıklarını söyleyen kaynaklara ve rivayetlere değinir.

O'na göre *Karasan* denen kişi büyük bir olasılıkla Sanlar (Zanlar, Çanlar) adlı Pontus kavminin cedlerinden biridir.

Amasya şehrini kurduğu söylenen Karasan (Karaçan, Harşene)'in şeceresi konusundaki görüşler pek adeti olmadığı halde bu kez hernasılsa kaynakları da gösteren H. Hüsameddin tarafından şöyle aktarılmaktadır:

Mu'cemül Buldan'a göre Karasan'ın soyağacı: *Harşene (Karasan) bin Rum bin İlikan bin Sam bin Nuh.*

El-Kamil'de Karasan'ın soyağacı: *Karasan (Harşene) bin Rum bin Esved bin Sam bin Nuh.*

El-Kamus'ta Karasan'ın soyağacı: *Harşene (Karasan) bin Rum bin Sam bin Nuh.*

Tırazul-Mezheb'de Karasan'ın soyağacı: *Harşene (Karasan) bin Rum bin Sam bin Nuh.*

(Bk. H. Hüsameddin, a.g.e., cilt 1).

Amasya Tarihi yazarının Türkçülüğü bir kenara bırakılırsa bu şeceredeki bazı adlar üzerinde yaptığı yorumlar da ilginçtir.

O'na göre bu şecerelelerdeki Rum sözcüğünün aslı Barum (Bermi) olup Bermiler (Barum'lar) aşiretinin adıyla ilişkilidir. İlikan adı İlihan, Esved ise Üsved'in Arapça şeklidir. Harşene adı ise Karasan (Karisini, Karasanc) adının Arapça söylenişidir.

Hüseyin Hüsameddin'in aktardıkları üzerinde bir yorum yapmadan evvel Malatya'nın Urfalı Matthew'de *Garmin* (*Karmian, Garmian*) olarak verilen bir bölgesinin bu adının Grekler'de *Charsianos*, Araplar'da *Kharşene* olarak geçtiğini ve Defremery'nin bu adın *Garsian* olarak okunmasını önerdiğini de not etmeliyim. Zaten *Amasya Tarihi* yazarı Harşene'nin Malatya civarında bir yer olduğunu söyleyen görüşlere de değinmektedir.

Gelelim *Amasya Tarihi* yazarının verdiği bilgilere...

Dersim'in *Karsan* aşiretiyle ilgili olup bu aşiretin de Tzani (Sani) olduğunu pekiştiren bu veriler, Dersim'in *Birman* (*Birim*) aşiretinin de Sani kökenli oluşuna kesin bir açıklık kazandırmaktadır. Bu ek bilgilerin de ışığında

Karsan adının *Kar* ve *San* (Sin) ögelerinden bileştiği rahatlıkla söylenebilir. Türk milliyetçisi Kadri Kemal Kop (Sevengil) da *Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu* (1933) adlı kitabında ünlü Truva Savaşı sırasında Amasya hükümdarının *Karsan Han* adında biri olduğunu söylüyor ve onun adıyla Dersim'in Karsan aşireti arasında bir bağlantı kuruyor. Ona göre *Karsan Han*'ın bir oğlunun adı *Sülim Han*'dı.

Bence kökende Urmiye ve Urartu adlarıyla ilişkili olan ve bazen Urum ve Zurum gibi biçimler altında da karşılaşılan Rum sözcüğü *Amasya Tarihi*'ndeki şecerede özelde Pontus'a, hatta Saniler'e referans gibi görünmektedir.

Amasya Tarihi'nin verdiği yukarıdaki bilgiler aynı kaynaktan *Bal-Bala* ve *Ferhad* adları konusunda söylenenlerle birlikte ele alındığında Eski Dersimliler'in Pontus Krallığı tarihinde çok önemli, belki de başta gelen bir rol oynadıkları sonucuna varılabilir.

Daha önce bağımsız yaşayan ve kendilerine boyun eğdirilemeyen Tzanlar, Justinian zamanında Bizans imparatorluğunun egemenliğini tanımaya zorlandılar.

Procopius, bu süreci de anlatmaktadır. O'nun anlatımına göre topraklarında bir şey yetişmediği için daima yağma seferleriyle yaşayan Tzanlar, yalnızca Ermeniler'e değil kendilerinin yanbaşında denize kadarki kesimde yaşayan komşuları Romalılar (Bizanslılar)'a da sürekli olarak beklenmedik akınlar yapmışlardır. Bu akınları sırasında tesadüfen Bizans ordusuyla karşılaştıkları olmuştur. Procopius'un aktardığına göre bu karşılaşmalarda hep yenildilerse de o denli hızlı idiler ki yakalanamıyorlardı. Akın yapıp hemen geri dönerlerdi ülkelerine. Yağma akınlarına son vermeleri koşuluyla Bizans imparatoru onlara her yıl altın cinsinden belirli bir ödeme yaptı. Kendi usulleriyle bu anlaşmaya uyacaklarına yemin ettiler. Buna rağmen alışkanlıklarını terketmediler. Bunun üzerine M.S. 530 yılında Ermenistan'da yeralan Bizans-Sasani savaşıdan az önce (yukarıda anlattığım Bolum ve Pharangium kalelerinin Sasaniler'den ele geçirildiği tarihten kısa bir süre önce) Bizans'ın Ermenistan generali Sittas onları tediple görevlendirildi. Sittas Tzaniler'i yenilgiye uğrattı. Daha sonra da iyi davranışlar vs gibi yollarla onları tamamen kazanmayı başardı. Böylece Bizanslılar eski zamanlardan beri Roma topraklarında bağımsız bir halk olarak yaşamakta olan Tzanikler'e boyun eğdirdiler. Bu tarihten sonra, Procopius'un anlattığına göre, eski yaşam tarzlarını bırakan Tzanikler daha uygar bir yaşam şeklini benimsediler. O tarihten itibaren Bizans ordusuna asker yazıldılar ve bu ordunun eşliğinde Sasaniler'e karşı savaştılar. Procopius'un deyişiyle kendi öz-dinini de bırakan '*Tzanik Ulusu*'nun hepsi Hristiyanlığı benimsedi (Bk. Procopius, a.g.e., I. kitap, s. 135 ve 137). Procopius'un anlatımına göre *Sani Ulusu*'nun öyküsü budur.

549 veya 550 yılında ülkesindeki Sasani ordusunu kovmak için Bizans'tan yardım isteyen Laz kralı Goubazes'e Bizans imparatoru Justinian'ın gönderdiği askeri kuvvet içinde Petra kuşatmasına katılan bin mevcutlu bir Sani (Tzani) birliği de vardı. Ama bunlar daha sonra ordaki Bizans kampını yağmalayıp Petra-Rize-Athens (Pontus'tadır) ve Trabzon yoluyla kendi ülkeleri Tzanica'ya dönmüşlerdir (Bk. Procopius, a.g.e., II. kitap, s. 529-545).

Adontz'un dikkat çektiği gibi bu geri dönüş yolu da Tzanlar'ın ülkesinin Karadeniz kıyısından çok içerilerde olduğuna işaret etmektedir.

Bence Bizans'ın Tzaniler'e karşı savaşıyla Tzani sınırındaki iki stratejik üssün, dolayısıyla maden yatakları ve ocaklarının ele geçirilmesi arasında sıkı bir bağlantı olsa gerektir. Bu aynı madenler (Keban madeni de dahil) çok sonraki çağlarda Osmanlılar'ın Dersim'e karşı savaşlarında da belli bir rol oynadılar. Simon ve Kamsarakan evinden Narses, Aratius ve Isaak Kamsarakan kardeşlerin eş-zamanlı bir hareketle Bizans tarafına geçişleri de bu gelişmelerin bir parçası olmalıydı. Tzaniler'e boyun eğdirilmesi ile Sasani hükümdarıyla yapılan görüşmeler de ilişkilidirler.

Onlardan '*Tzani Ulusu*' olarak sözeden Agathias, Lazica'daki Bizans komutanlarının en önde gelenlerinden biri olan Theodore (Theodorus)'nin bir Tzan (Tzani) olduğunu söyler ve 554/555'lerde ve sonrasında O'nun kumandasında Lazistan'da savaşan en az beş-yüz mevcutlu bir Tzani birliğinden sözeder (Bk. Agathias, a.g.e., II. kitap, s. 54-58 ve III. kitap, s. 100).

Agathias, onların Karadeniz güneyinde Trabzon yakınında yaşadıklarını ve zaman zaman onlardan bir bölümünün yerleşik yaşam tarzlarını bırakıp Pontus bölgesi ve çevresini, Ermenistan içlerini talan ettiklerini yazmaktadır. Bu nedenle Tzanlar'ın üzerine onlardan biri ve aynı zamanda Bizans ordusunun da seçkin kumandanlarından olan *Theodorus* gönderilir. Lazistan'dan bir orduyla yola çıkan Theodorus, Fasis nehrinin karşı yakasında sınırı geçerek Theodorias adı verilen kentte ve Rize'de kamp kurarak nüfusun içindeki dost unsurları toplayıp isyancıları ezmeye çalışır. Ama bu kamplara saldıran Tzani isyancıları Bizans ordusunda panik yaratırlar. Daha sonraları binlerce Tzani'nin öldürüldüğü bir katliam yapılır ve bu yolla Tzaniler ilk kez Bizans'a bağımlı kılınır (Bk. Agathias, a.g.e., V. kitap, s. 135-137).

Öyle görünüyor ki Agathias'ın anlattığı yukarıdaki olay 556-58 yılları arasında Bizans'a karşı patlak veren bir Tzani (Dersim) isyanıdır. O'nun sözünü ettiği Theodorus ile Procopius'un general Belisarius'la birlikte Libya'da Vandal seferine katıldığını söylediği Kapadokyalı Theodorus arasında bir ilişki olabilir belki. Bizanslılar Tzanika'ya Adontz'un işaret ettiği gibi ilk kez Sasani Ermenistanı, Bizans ve Tzanica sınırlarının bulunduğu stratejik bir noktadan sızdılar. Justinian üç yolun birleştiği bu noktada *Horonon* (Adontz'a göre modern Halene köyü, Halenen Hanlar) adını taşıyan güçlü bir kale inşa eder ve bu ana üsten hareketle Tzanika'ya egemen olmaya çalışır. Bu sıralarda o, Hristiyanlığa henüz yeni dönmüş olan Tzanlar içinde Tzanika'daki *Şamalinikon*'da ilk kiliseyi inşa ettirir.

Dersim ve Kızılbaş Geleneğindeki Horasan Üzerine

Bu özet tespitlerden sonra Dersimliler'in Horasan'dan geldiklerine ilişkin rivayetin de en azından kısmen doğru çıktığını belirtmeliyim. Çünkü Partlar, ilk gelişlerinde Partiya/Parthava (Belh, Baktria) diye bilinen ülkeyi yurt edinmiş ve iktidarı ele geçirdikleri bu topraklardan hareketle yayılmışlardı.

Mamakan geleneği ise Mamakanlar'ın bir Çin imparatorunun soyundan olup Mamik ve Konak adındaki iki kardeş öncülüğünde Çin'den geldiklerini söyler. Bu iki kardeş Çin'de iktidarı almak için düzenledikleri isyan ezilince geleneğe göre Partlar'a sığınır ve onlar tarafından Ermenistan'a yerleştirilirler. Daha önce bu Mamik-Konak geleneğinin Dersim'in Khal Mem-Khal Ferat rivayetinin aynısı ve daha bütünlüklü şekli olduğunu düşündüğümü söylemiştim.

Hem Partlar, hem de kendi geleneklerine göre Mamanlar sonraları Horasan adını alan Partiya (Baktriya, Belh) üzerinden geldikleri ve yayıldıkları içindir ki Horasan efsanelerinde gerçek payı vardır. Eski çağlarda Partiya (Belh, Baktria) adını taşıyan coğrafya çok sonraları Horasan adını alan bir ve aynı coğrafyadır. Ama Partlar'ın ve Mamakanlar'ın gelişi sırasında Horasan adı yoktu. Dolayısıyla sonraki kuşakların gelenekteki Partiya (Belh, Baktria) adının yerine bu adı güncelleştirip Horasan adını koydukları kesin gibidir.

Öte yandan bence Part (Ferat) adının orijinde Sasaniler'e ait olması ihtimali vardır. Partlar'a dillerini ve adlarını verenler Sasaniler idiye Sasaniler'in de Horasanlı olmaları gerekir.

Geç Dersimliler'in rivayetlerinde anılan Horasan ise bugünkü Horasan'ın yanısıra, ama ondan daha çok kesinlikle Azerbaycan ve Batı İran (eski tarihlerde Batı İran'ın bir parçası olarak görülen Güney Irak dahil)'a referanstır.

Eski Zazalar ve Orijinleri

(Zazalar'ın Orijinine İlişkin Kayıtlara Geçmiş Bir Rivayet)

Thomas Artsruni, *History Of The House Of Artsrunik* adlı eserinde Sason Krallığı'nda M.S. 852 yılında Abbasiler'e karşı patlak veren bir isyanı anlatır. Bizzat tanıklık ettiği ve önderlerinden biriyle konuştuğunu da söylediği bu isyanı anlattıktan hemen sonra olayın kahramanları olan "*Khoyt Dağı halkı*"nı tanıtır. Sason'un bir kantonu olan Khoyt (Hoyt), çok sonraki tarihlerde Mutki'ye bağlı bir yerleşme olarak görünür.

Benim görüşüme göre burada *Khoyt Dağı Halkı* adı altında tanıtılan isyancılar Sason krallığında yaşayan Mamakanlar (Saniler) ile Zazalar'ın ta kendileridir.

İşte Thomas Artsruni'nin dedikleri:

"Onlar, derin vadilerde, sık ormanlarda, dağların uçurumlarında ve zirvelerinde yaşıyorlar. Evleri birbirinden o kadar uzaktır ki, bağirsalar kendilerini duyuramazlar. Birbirlerinden uzak ve kopuk yaşadıkları ve çok seyrek buluştukları için, onların yarısı kendi anadillerini yitiriyorlar. *Dilleri ödünç alınmış kelimelerden oluşan yamalı bir bohçadır*. Birbirlerinden o denli kopuktur ki, kendi aralarında anlaşmak için bile tercümana ihtiyaç duydukları olur...Ayakkabı olarak keçi derisinden yapılmış bir çeşit bot (çarık, S.C) giyerler. Silahları, yabani hayvanlara karşı tedbir olarak sürekli yanlarında taşıdıkları ok veya mızraktır. Ama sadık insanlardır. Düşman onların toprağına vardığında bu dağın halkı kendi prenslerine yardım etmek için birleşirler. Çok kar düştüğü için ayaklarını halka gibi saran tahtadan ayakkabılar (lekan, S.C) keşfetmişler. Bu sayede karın üstünde kuru topraktaki gibi kolayca koşarlar. Alışkanlıklarında yabanidirler, kan-içicidirler. Kendi öz kardeşlerini, hatta bizzat kendilerini öldürmeyi hiç bir şey sayarlar...

Onlar, Aldznik ve Taron'u ayıran dağda/dağlarda yaşarlar ve *hafif-silahlılar* ve *kuryeler* diye çağrılırlar. Konuşmaları (dilleri) zorlukla anlaşıldığı için ve yaşam tarzları nedeniyle onlara *Khut* deniliyor. Yaşadıkları dağa da bu addan hareketle yine *Khoyt* denilmektedir. Ermeni misyonerlerin eski Tevrat-İncil tercümelelerinden dini şarkı ve şiirleri biliyor ve bunları sürekli söylüyorlar.

Onlar, Asurya ve Nineveh kralı Senekerim'in oğulları Adramelek ve Sanasar ile birlikte Ermenistan'a gelmiş olan Suriye köylüleridir ve onun adından dolayı kendilerini Sanasnayk olarak adlandırıyorlar. Yabancılar karşısında saygılı ve konukseverdirler."

(Bk. Thomas Artsruni, a.g.e., 2. Kitap, s. 186-188, a.b.ç).

Çevirenin verdiği bilgiye göre Khut sözcüğü 'engel' (çoğulu *kayalar* anlamına da gelebilir) demektir.

Yukarıdaki pasajda T. Artsruni, Toros (Sin Dağı, Sason Dağı) dağımın halkının kendilerine *Sanasnayk* (Toumanoff'ta *Sasaneank aşireti/evi*, bk. Toumanoff, a.g.e., s. 201) dediklerini kaydediyor ve bu adı Sanasar'dan çıkartıyor.

Bence onun burada açıklamaya çalıştığı Zaza ve Sason (veya onların bir diğer adı olan Sanasana/Sanasine) adının etimolojisidir. *Sanasnayk* (*Sasaneank*) adındaki Ermenice son ek (-ayk, -eank) atıldığında karşılaştığımız *Sanasan* ve *Sasan* kökleridir.

Dolayısıyla *Zazalar*, Artsruni'ye göre, Asur kralı Senekerim'in Asurya'dan gelerek Sin (Sason) dağına yerleşen iki oğlunun soyundandır ve adlarını da Asurya'dan birlikte geldikleri bu iki kardeşten biri olan Sanasar'dan almışlardır (Sin ve Sason, Sanasar ve Sanasan, San ve Sar özdeşliklerine dikkat edin lütfen).

Aynı yazar Adramelek ve Sanasar'ın güçlü bir orduyla gelerek yerleştikleri Taron (Muş) bölgesindeki bu dağa kendi büyük ataları Sem (yani Nuh'un oğlu Sam)'in adından dolayı Sim adını verdiklerini de yazmaktadır (Bk. Artsruni, a.g.e., s. 70 ve 115).

Bence bu rivayet Moses Khorenatsi'nin aktardığı ama farklı zannettiği Tufan, Nuh ve oğlu Sim'den sözeden rivayetin tarihsel versiyonudur ve belki Mamik-Konak rivayetinin de bir paralelidir.

Thomas Artsruni'nin açıklaması özellikle *Sin* (San) ve *Sar* sözcüklerinin birbirine dönüştüğünü veya birbirinin yerini alabildiklerini (*Sanasin* ve *Sanasar* özdeşliği kurulduğuna göre) göstermesi bakımından da önemlidir. Bu, *Sin/San* sözcüğüyle *Sasan/Zaza* sözcüğünün aynı kökten geldiklerine işaret edebilir. Aynı geleneğin hem Dersim hem Sason'la ilişkilendirilişi de bu kanaati pekiştirmektedir.

Sar adı *Saniler* (*Sinler*, *Tzanlar*)'in alternatif adlarından biri olabilir. Yani *Saniler* veya *Sinler* (*Mamakanlar*) aynı zamanda *Sar'lar* diye de bilinmiş olabilirler. *Sar* sözcüğü Asurca'da kral (baş, şah) anlamına geldiğine göre, Şerefhan'ın *Melkişiler* olarak bilindiklerini söylediği Çemişgezek beyleri ve aşiret konfederasyonunun bu adı *Sar* sözcüğünün başka bir dildeki (Aramice veya Arapça) karşılığı olabilir. Çünkü Şerefname'ye göre Melkişi adı Erzurum merkezli Saltuklu devletinin emirlerinden biri olan Melik Şah'ın adından gelmez ki, Melik ve *Sar* eş anlamlı sözcüklerdir. Bazen Melikan şeklinde karşılaştığımız Milli (Milan) sözcüğünün de Melkişi adıyla bir ilişkisi olabilir.

Taylor'un yorumuyla birlikte daha evvel aktardığım Moses Khorene'deki Nuh ve oğlu Sin efsanesi benim görüşüme göre gerçekte Senekerim'in iki oğlunun göçüne referanstır.

Zazalar'ın orijinine ilişkin olduğunu düşündüğüm Senekerim'in iki oğlunun göçü konusu tarihsel bir olay olup başka kaynaklarda da anlatılmaktadır.

Sargon II'nin oğlu olan Asur kralı *Sennacherib* (Tevrat'taki adıyla *Sanherib*, Ermeni kaynaklarda Senekerim, 705-682 M.Ö), tarihsel kayıtlara göre, kendi eşlerinden biri olan *Naqi'a* (Asurca'da *Zakutu*)'nın güçlü etkisi altında olduğu için bu kadından olma Esarhaddon (681-669 M.Ö)'ü kendi halefi olarak belirlemiş, bunun üzerine Esarhaddon'un büyük kardeşleri *Adrammelek* ve *Sharezer* bir iç-savaş başlatmışlardır. 681 yılında babaları Senekerim'i öldüren isyancı kardeşler, sonunda Esarhaddon'un ordusu tarafından Nisibis'te yenilgiye uğratılmışlardır (Bk. Svend Aage Pallis, *Antiquity Of Irak-A Handbook Of Assyriology*, Kopenhag, 1956, s. 630). Nineveh'in düşüşünden 74 yıl önceki bu olayı Asur kralı Esarhaddon (Rawlinson'a göre Tevrat'ta Esarhaddon, yazıtlarda Assaracus veya Assur-akh-adana) kendi yazıtında şöyle kaydeder:

"Asurya kralı Sennacherib ayrılıp gitti ve dönüp Nineveh'te oturdu. Sennacherib, kendi tanrısı Nisroch'un evinde/tapınağında ibadet etmekteyken O'nun oğulları Adrammelech ile Sharezer onu kılıçla öldürdüler ve Ermenistan topraklarına kaçtılar. Ve O'nun yerine oğlu Esarhaddon geçti yönetime"

(Bk. *Records Of The Past*, cilt III, *Esarhaddon'un Yazıtları*, çev. H. F. Talbot).

Rawlinson, *Outline Of The History Of Assyria* (London, 1852) adlı eserinde bu yazıtta Nisroch olarak geçen tanrının Asur panteonunun başı tanrı Asur olduğunu ve Sennacherib adının *San* adlı Asur tanrısının adını içerdiğini yazmaktadır.

Diyarbakır Tarihi'nin yazarına göre Sanherib'in öldürülmesinde Kimmer kralı Dayuşpa'nın yardımı ve kışkırtması da rol oynamıştır (Akt. M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, 1982, s. 105).

Sennacherib'in iki oğlu tarafından öldürülüşü olayı tanrı değil insan sözü olduğunu kanıtlamak istercesine hemen hemen Esarhaddon'un yazıtındaki aynı ifadelerle Tevrat'ta da anlatılmaktadır:

“Aşur kralı Sanherib göçedip gitti, ve geri döndü, ve Nineve’de oturdu. Ve vaki oldu ki, kendi ilahı Nisrok’un evinde tapınırken *Adrammelek* ve *Saretser* onu kılıçla vurdular; ve Ararat diyarına kaçtılar. Ve yerine oğlu Esar-Haddon kral oldu.”

(Bk. *Kitabı Mukaddes-Eski ve Yeni Ahit*, İst., 1976, s. 391).

Ermeni tarihçisi Moses Khorenatsi’nin *History Of The Armenians* adlı eserinde aktardığı Ermeni geleneğine göre Artsruni ve Gnuni adlarıyla bilinen hanedanlar da Asuri orijinli olup Senekerim’in Ermenistan’a sığınan oğullarının soyundan gelmişlerdir.

Khorenatsi, özetle şöyle demektedir:

“Asurya kralı *Senekerim*’in oğulları *Adramelek* ve *Sanasar* babaları Senekerim’i öldürüp bize (Ermenistan’a) sığındılar. Bizim atalarımızdan Skayordi, Sanasar’ı Ermenistan’ın güney-batısına, yani Asurya sınırlarına yakın bir yere yerleştirdi (Khorenatsi daha ilerde Sanasar evinden Sharashan’ın Partlar’ın Ermenistan kralı Valarşak tarafından prens yapıldığını ve Sim/Toros Dağı’nın da ona verildiğini söyler. SC). Sanasar’ın soyu çoğaldı ve *Sim* adlı dağı doldurdular.” (Bk. Khorenatsi, a.g.e., s. 112).

Çevirenin Hübschmann’dan aktardığı açıklamaya göre Khorenatsi’deki Sim Dağı Sasun’da bir dağdır.

Bu kitabın önceki bölümlerinde Tufan, Nuh ve oğlu Sim’den sözeden efsaneyi irdelerken Khorenatsi gibi kendisi de farklı bir rivayeti tartıştığını zanneden Taylor’un rivayetteki Sim Dağı’nın gerçekte Dersim olarak bilinen dağ olduğunu söylediğine değinmişim. Bence Tufan, Nuh ve oğlu Sim’den sözeden bu gelenek tarihi bir olay olan Senekerim’in oğullarının göçüyle ilişkilidir, bu olayın efsanevi bir tarzda anlatımıdır. Bu anlatımda ünlü Tufan olayına ilişkin efsaneyle bir karıştırma olduğu da söylenebilir.

Taylor, Sim (Dersim) adının Nuh’un oğlu Sem’den geldiğini söylüyordu. Thomas Artsruni de aslında Sim adını aynı şekilde açıklamaktadır. O’nun aktardığı geleneğe göre de Asurya kralı Senekerim’in oğulları yerleştikleri dağa kendi büyük cedlerinin adını vermişlerdir. Asuriler’in atası, dolayısıyla Adramelek ve Sanasar’ın büyük cedleri Tevrat’taki uluslar şeceresine göre Nuh’un oğlu Sem (Sam, Sim)’dir. Aşur, Tevrat’a yansıyan geleneğe Sam’ın altı oğlundan biridir. Diğer kardeşleri de Elam, Arpaşad, Lud, Uts ve Aram’dırlar. Yani Tufan, Nuh ve oğlu Sim’e ilişkin efsanenin tarihsel versiyonu, belki aslı da Senekerim ve oğullarına ilişkin olanıdır. İkincisi bilinmedikçe ve ilkiyle gelenekteki şeceresel bağlantısı kurulmadıkça hiçbirini anlamak mümkün olmaz.

Kısacası, Dersim’e ve/veya Sason’a geldikleri söylenenlerden Nuh’un değil onun oğlu Sim’in soyundan indikleri varsayılan Senekerim’in oğulları anlaşılmalıdır. Mümkündür ki Nuh’un oğlu Sem (Sim) değil de Adramelek ve Sanasar’ın babaları Sanherib (Senekerim)’in adıdır bahsi geçen dağa verilen ad. Çünkü O’nun adında da San (Sin) ögesi var. Tufan geleneği de dahil bu geleneklerdeki San (Sin, Sam) adlarının hepsinin orijini belki de Sin (San) adındaki tanrıdır.

Senekerim’in iki oğlu liderliğindeki göç hem Sason (Sin)’a hem Dersim (Sin)’e yapılmış olabilir. Belki Dersim’e daha geç bir tarihte, M.Ö. 612 yılı Ağustos’unda Nineveh düştükten ve Asurya çöktükten sonra gelinmiştir.

Kaynaklara göre kahramanca bir savunma ve direniş yapmış olan son Asur kralı *Sin-Şar-ışkun* kendisini yakar (607). Nineveh’ten Harran’a çekilen Asur generali *Aşur Ubalit II*, orada kendisini Asurya kralı ilan eder ve Mısır’ın desteğiyle ülkesini kurtarmaya çabalar. Ama Medler’in müttefiki Babil kralı Nebukadnezar’la *Karçemiş*’te yapılan savaşta yenilgiye uğrar (605).

Böylece Asur ordusunun son kalıntıları da dağılır.

Karçemiş yenilgisini izleyen süreç iyi bilinmiyor.

Bu dönemde Asurlar’ın bir bölümünün Dersim’e çekilip Munzur, Aşuran ve Karçemiş (Çemişgezek?) gibi adları da birlikte getirmeleri mümkündür.

Özetle, Khorenatsi’nin aktardığı Ermeni geleneğine göre, Sim (Sason) dağına yurt edinmiş olan Artsruni ve Gnuniler Sason (Sim) Dağı’na yerleşen Senekerim’in oğlu Sanasar’ın soyundan (bir diğer yerde ‘*Senekerim’in soyundan*’ denilir) gelmediler.

Az evvel Thomas Artsruni’nin yine Sanasar’ın soyundan geldiğini söylediği Sason Dağı (Sim, Khoyt) halkının ise Zazalar olduğunu düşündüğümü açıklamıştım.

Kısacası burada yalnızca Artsruni ve Gnuniler (Bunlar, Dersim’in Ginileri’yle aynıdır) ile değil, aynı zamanda bunlardan ayrı düşünmediğim Dersim ve Zazalar’ın da orijinine ilişkin olan ve kayıtlara geçmiş bulunan bir diğer rivayetle veya belki de aynı rivayetin değişik bir versiyonuyla karşı karşıyayız.

Buraya kadar söylediklerim bu geleneğin genelde Zazalar’ın orijinine ilişkin olduğunu ortaya koyuyor.

Aynı geleneği aktaran Thomas Artsruni, Kırmanciye (Ermenistan) kralı Tigran ile Med kralı Azdahak arasında Medya ovasındaki savaşta Senekerim-Sanasır soyunun Tigran’ın saflarında başrolü veya en önemli rolü oynadıklarını da yazmaktadır.

Ama buraya kadarki argümanları yeterli bulmayanlar çıkabilir.

O nedenle bir de *Sason Destanı*’na başvurmam gerekecek.

Burada bu koca destanın özetini veremem. Konuya ilgi duyanların bu destanı bulup okumaları zor değil. Sözüünü ettiğim destan 1873 yılında bir Ermeni papazı olan Van'lı Garegin Servantstian (1840-1892) tarafından keşfedilir. Bu papaz Muş ovasında Gurbo adlı bir köylüden bu öykünün tamamını dinleyip kaydeder ve 1874 yılında İstanbul'da *David Of Sassoun Or Meherr's Door* (Sasonlu Davut veya Meher Kapısı) başlığıyla kitaplaştırıp *Ermeni Ulusal Destanı* etiketiyle yayımlar.

Bu kitap 1880'lerde ilkin Rusça'ya, sonraları İngilizce, Fransızca, Çince ve diğer dillere de çevrilir.

Benim incelediğim nüshası *Daredevils Of Sassoun* (1964) başlığını taşıyor.

Ermeniler'e maledilen bu destanda aslında Sason'un şahsında Kırmancıye ve Zazalar işlenmektedir.

Onu Zazalar'ın ulusal destanı olarak algılamak gerekir.

Bu öyküde de Senekerim'in yanısıra *Sanasar* ve *Balthasar* şekilleri altında Senekerim'in oğullarına referanslar buluyoruz. Benim şu anda dikkat çekmeye çalıştığım nokta da budur zaten. Öykünün bazı versiyonlarında ana karakterler bu ikilidir.

Muş'lu Gurbo'nun anlattığı öykünün diğer karakterleri *Davut*, *Misra Melik* (Melik Munzur veya Mısır/Munzur Melik'i?), *Çimişkik Sultan* veya *Çimişkik Sultana* (Çemişgezek kralı veya kraliçesi? Belki Çemişgezekli imparator Tzimiskes), *Vergo*, *Mamuk*, *Barav*, *Nakho*, *Sašo*, *Rašo*, *Nane*, *Hamza*, *Azo* ve sair gibi adlar taşımaktadırlar. Öyküde özelde Sason krallığı, Sason tarihi (Sasan Evi'nin ve Sasan ırkının tarihi) ve Sason özgürlük savaşçıları işlenir.

Ayrıca kitabın önsözünü yazanın öyküden hiç bir şey anlamadığı için bir masal ülkesine referans olduğunu iddia ettiği *Çin-Ma-Çin* adında bir ülkeden söz edilir ki, bu ülke bence *Sanamsin*, *Tzanika*, *Çanestan* (*Sinistan*) gibi adlarla bilinen Dersim ve Zaza ülkesidir. Senekerim'in oğulları Sanasar (Sarasar) ve Balthasar kardeşlerin *Çin-Ma-Çin* ülkesindeki maceraları uzunca anlatılır.

Zaza edebiyatı (literatürü) açısından da çok önemli bulduğum Sason destanında benim anladığım kadarıyla Senekerim'in iki oğlunun Sin (Sim, Sason) Dağı'na göçlerine ve Sason evini (Zaza ırkını/stokunu) kurmalarına, başka deyişle Zazalar'ın orijini konusuna referanslar var.

Destanda işlenen geri kalan olayların çoğunluğu ise bence Thomas Artsruni'nin anlattığı Abbasiler'e karşı savaşlar da dahil ortaçağa ilişkindirler.

Bu öyküden Ahlat'ın o dönemde Çemişgezek kralı veya kraliçesine ait olduğu gibi bir izlenim edinmek mümkün. Bu kısım Saltukoğulları ile Sokmanoğulları arasındaki ilişkileri anımsatmaktadır.

Sason destanı konusuna ne yazık ki daha fazla yer ayıramayacağım.

Buraya kadar anlattıklarım Zazalar'ın Asuri orijinli olduklarını (belki de Asuriler Zaza orijinlidir) düşündüğüme yorumlanmamalı.

Bu konuda ne düşündüğümü kitabın önceki bölümlerinde uzun uzun izah ediyorum. Yukarıda çok önemli bir geleneği anlamaya ve açıklamaya çalıştım sadece.

Daha önceki bölümlerde Toumanoff'un geleneğin Asuri orijinli olduğunu söylediği *Arzanene*, *Artsruni* ve *Gnuni* (Gini) evlerinin gerçekte *Angl-soylu* oldukları yönündeki açıklamalarına yer vermiş ve bu görüşe katıldığımı da belirtmişim. Kırmancıye (Ermenistan)'deki *Orontid*, *Artaxiad* ve *Bagratid* hanedanlıklarının Angl (Gel) soylu oldukları yönündeki düşüncemi de tekrar tekrar ifade ettim.

Bana göre tıpkı Sason Evi (Sanasar Evi) gibi gelenekte Asuri orijinli olduğu söylenen *Arzanene*, *Artsruni* ve *Gnuni* evleri de yanlış şekilde '*Ermeni*' olarak adlandırılmış olan *Eski Zazalar*'dırlar.

Olayın vehametü orta yerdedir:

Eski Dersimliler (Mamakan-Sani ve Part) ve *Eski Zazalar* (Orontid, Artaxiad, Sofene, Bagrat, Arzanen, Artsruni, Gini, Sanasan-Sason evleri) gerçek tarihte neye ve kime tekabül ettiği bir türlü anlaşılabilen *Ermeni* olarak tanıtılıp bir halkın tarihi bir şekilde kaçırılıp götürülmüş, eski ve köklü bir halk tarihsiz kılınmıştır. Bu çalışmada ben, bize ait olanı tek tek tespit edip bu vahim yanlışlığı düzeltiyorum. Ama bu görevi başarmak için ödenen bedel tahmin edilemez. Çünkü kendimize ait olanı bulmak, batırılmış ya da kayıp bir kıtanın birbirinden kopup dağılmış parçalarını tek tek keşfedip birleştirmeye çalışmaktan farklı olmadı.

Ermeni diye tanıtılan evlerin ve hanedanlıkların Eski Zazalar olduklarının açığa çıkması Ermeniler'in Zaza orijinine ya da Ermeniler'le Zazalar'ın bir ve aynı halk olduklarına işaret eder gibidir.

Asuriler'le Zazalar arasında da yakın bir ilişki olduğuna inanıyorum. Angl Evi ile Senekerim veya Sanasar Evi (Zaza Evi?)'nin geleneklerde bir ve aynı ev gibi tanıtılmasının kaynağı bu yakınlık olabilir.

Ama bu yakınlığın tam olarak ne olduğu konusunda henüz kesin konuşamıyorum.

Angl adının bazen *Gel* veya *Khal* (Kal) şekillerine girdiğini ve *Kal* (Khal) ve *Asur* adlarının da tıpkı Asıl Asurya, Fenike ve Dersim'de (Dersim'in Kalu/Khalu ve Aşuran aşiretleri örneğinde) tanık olduğumuz gibi hemen her zaman birlikte görüldüklerini hatırlatmam gerekiyor. Birinin bulunduğu yerde diğerinin de mutlaka varolması bir tesadüften fazla birşey olup akrabalıklarına işaret olsa gerektir. Zazalar ve Dersimliler'le aynı gruba dahil

ettiğim Yezidiler'in orijini konusundaki tezlerden biri onların Asuri olduklarıdır ki, bu da Asuriler'le bir akrabalığa veya en azından karışmışlığa işaret etmektedir. Asıl Asurya'da ve çevresinde Zazalar'ın adlarıyla ilişkili bir yığın ad mevcuttur.

Benim vardığım sonuca göre *Eski Zazalar* sonraları özellikle *Sasaniler* adı altında ünlenenlerdir. Bu nedenle Eski Zazalar'dan en başta ve esas olarak Sasaniler'i anlamak gerektiğini düşünüyorum. Rivayetlerde Sasan Evi (Sasaniler)'nin atası olarak gösterilen *Sasan*'ın Senekerim'in oğlu olarak referans verilen *Sanasar* ile aynı olması ihtimali büyüktür.

Sasaniler

Adları ve orijinleri

Sasaniler'in kendi adlarını Sasan adlı kurucu atadan aldıkları yaygın bir kanı. Ama Sasan adlı kişinin kimliği konusunda çelişen görüşler ve rivayetler var.

Enc. Of Islam'ın Sasan maddesine göre, dilenci, gezgin, çoban ve çingene gibi kötü üne sahip kimselerden bileşen zümre '*Sasan Evi*' (Banu Sasan), onların mesleği '*Susan İlmî*' (İlm Susan) olarak tanınmakta, Sasan veya '*Şeyh Sasan*' denen kişilik de bu zümrenin ve mesleğin (loncanın) piri, kurucusu ve atası olarak görülmektedir. Aynı maddede bu Sasan ile Sasani hanedanlığının kurucusunu aynılaştıran bir rivayete referansla onun şeceresinin *Sasan bin İsfendiyar* veya *Sasan bin Behman* olarak verildiği söylenmektedir.

Böylece modern Persçe'de Sasan sözcüğü dilenci anlamı kazanmıştır.

İlgili maddenin yazarı bu tür geleneklerin İran'daki Sasani-karşıtı çevrelerden kaynaklandığına zaten işaret ettiği için bu konuda başka söze gerek görmüyorum.

E. G. Browne *A Literary History Of Persia* (I. cilt, 1902) adlı kitabında yukarıdaki şecereelerde Sasan'ın ataları olarak anılan İsfendiyar'la Behman'ın İran ulusal efsanesinde Zerdüş'tün patronu Guştasp (Viştaspa)'ın soyundan gösterildiklerine işaret etmektedir.

Buna göre şecere babadan oğula şöyle yürür:

Guştasp, İsfandiyar (İsfandiyadh, Spandedat), İsfandiyar'ın çocukları olan Ardaşir (Magi töresine uygun olarak bacısı Humay ile evlenen Artaxerxes Longimanus/Diraz-dast, Bahman, Vohumano), Sasan ve Humay (Khumani), ve Sasan'ın torununun torunu Ardaşir Babakan (Papak'ın oğlu Artakhshatr).

Bu şecere açık ki Sasani krallarını destanda Keyaniler olarak geçen Akamenidler'in soyundan göstermekte ve onların meşru halefleri olarak tanıtmaktadır.

Destanın Browne tarafından özetlenen versiyonuna göre şecerede adı geçen İsfandiyar, Guştasp'ın oğlu ve Zerdüş'tün şampiyonu olup ünlü Rustem tarafından öldürülmüştür.

Burdaki yoruma göre bacısı Humay'ın kraliçe yapıldığını duyunca umutsuzluğa kapılan Sasan, dağlara çıkar, 'Kürtler' ve çobanlar arasına karışır ki, Persler'in inancına göre Sasani şahları işte bu Sasan'ın soyundan gelmedirler.

Değindiğim ilk rivayet nasıl Sasani karşıtı çevrelerden kaynaklanıyorsa, İran destanının bu yorumu da şecerelerini böyle sunmakla kendilerini İran'ın meşru yöneticileri ve Zerdüş inancının savunucuları olarak kabul ettirmeyi amaçlayan Sasaniler'in bizzat kendilerinden kaynaklanmış olabilir.

Bizans-Sasani savaşlarını konu alan *The Histories* adlı eserin yazarı Bizans tarihçisi Agathias, Sasan'a ve Ardaşir'e ilişkin gelenekleri biliyordu. Partlar'ı devirip Sasani Krallığı'nı kuran hareketi eski Pers krallığının (Akamenid hanedanlığının) restorasyonu olarak gören Agathias'ın anlattığına göre, bu hareketin lideri Ardaşir, orijini karanlık olan doğuştan devrimci bir karakterdi. O'na göre Ardaşir'in kendisi Zerdüş dinindendi ve onun komplosu ile iktidara gelenler de Zerdüş din adamları sınıfı, yani Magiler olmuştu.

Böylece Ardaşir, onun yazdığına göre, İran'da Magiler denen kastı ilk kez iktidara taşıyan kişidir.

Agathias'ın aktardığı geleneğe göre, Ardaşir'in annesi Papak adlı bir kahinle evliydi. Bir gün, Kadusiya'yı dolaşan Sasan adında bir asker bu çifte misafir olur. Çocuğu olmayan Papak, misafiri Sasan'da parlak bir gelecek keşfeder ve bu yüzden karısını onunla yatırır. İşte Ardaşir, bu ilişkiden, yani Sasan'ın tohumundan olmuştur. Ama onu büyüten Papak'tır. Ardaşir, Partlar'ı devirip tahta çıkınca, Papak'la Sasan birbirlerine girerler. Herbiri Ardaşir'in kendi adını taşımasını ister. En sonunda "*Papak'ın Sasan'ın tohumundan gelme oğlu*" formülü üzerinde uzlaşırlar.

Agathias, Ardaşir'in kimliğinin böyle konduğunu ve Persler'in bu şecerenin kraliyet arşivlerindeki bilgilerle uyduğunu söylediklerini kaydeder (Agathias, a.g.e., II. Kitap, s. 60-61).

M.S. 6. Yüzyıl Bizans tarihçisi Agathias'ın anlattıkları hem Sasan'ı hem de Papak'ı Hazar Denizi güneyindeki Kadusia ve Kadusiler'le ilişkilendiren bir izlenim bırakıyor. Bu nokta Sasaniler'in ya da Sasani devriminin Kadusiler'le ilişkisine işaret edebilir.

Bir geleneğe göre Sasan, Persepolis'e yakın Istakhr'daki Anahita Tapınağı'nda bir yüksek rahipti. O'nun oğlu Papak, lokal prensin kızıyla evlenmek suretiyle bu vasal krallıkta iktidarı ele geçirmişti. Yaklaşık Roma imparatoru Caracalla'nın istilası sıralarında Papak, geride Şapur ve Ardaşir (Artaxerxes adının sonraki bir şekli) adlarında iki oğul bırakarak ölür. Bu iki kardeş arasında patlak veren anlaşmazlık sırasında Şapur öldürülür. Bunun üzerine Ardaşir Persis kralı olur.

Daha olası görülen bir diğer gelenek ise, Sasan'ı Persis'te bir küçük prensliğin başı olarak tanıtır. O'nun bu prensliği miras olarak ilkin oğlu Papak'a, daha sonra da Papak'ın oğlu Ardaşir'e kalır. Bu küçük prensliği veya krallığı kuzeye ve doğuya doğru hızla genişleten Ardaşir, M.S. 220'de Part hakimiyetine karşı açıkça isyan eder. Medler, Adiabene ve Kerkük kralları da bu isyanı sırasında onun müttefikleri arasındadırlar. Bunlar hep birlikte Mezopotamya'da kontrolü ele geçirirler.

Bence, Sasan ve Ardaşir hakkındaki tüm bu öyküler, destan ve geleneklerin dilinde genellikle olduğu gibi, aslında kişi adında temsil edilen bir aşiretin ya da halkın orijini ve tarihiyle ilintilidirler ki, Sasan adlı bu halk modern Zazalar'dan başkası olamaz. Sasan adı ile dilenci, dolaşıcı, çoban öğeler arasında kurulan bağlantı ise, bana Sasan sözcüğünün etimolojisiyle ilişkili görünüyor ve Zaza sözcüğüne yüklenen bazı anlamlarla uyuyor. Örneğin, Zaza yerleşim bölgelerinden bazıları *Zozan* adı taşır ve bu sözcüğün yayla veya yaban gibi anlamlara geldiği söylenir.

Ayrıca Sasaniler'in isim babası ve atası olduğu söylenen ve öykülerde bir-iki görüldükten sonra kayıplara karışan Sasan'ı Ardaşir'in babası olarak değil de, çok uzak bir atası (ırkın, soyun atası) olarak düşünmek bana daha doğru görünüyor. Böylece hanedanlığa ced olarak bilinen uzak geçmişteki mitsel Sasan'ın adı verilmiştir. Ben, Sasan ile Senekerim ve oğullarına ilişkin gelenek ve Sin (San) adı arasında bir bağlantı olduğuna inanıyorum.

Eflaki'nin *Ariflerin Menkıbeleri* kitabının sonunda (II. cilt, s. 409) önsözünün yazarı Tahsin Yazıcı'ya ait olduğunu sandığım bir açıklamada, asıl kaynağı *Nuzhatü'l-Kulub ve Mu'cemü'l-büldan* olan, ama *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran*'dan aktarıldığı belirtilen bazı bilgiler veriliyor. *Ariflerin Menkıbeleri*'nde geçen *Kirman Mülkü* (Kirman Ülkesi) kavramına düşülen bir not olarak verilen bu bilgilere göre, Sasani devletinin kurucuları, Horasan, Belucistan ve Yezd arasında yeralan *Kirman Ülkesi*'ne mensuplardı ve Kirman'lı oldukları için de buraya daha çok önem verdiler, hatta bu nedendir ki bazı Sasani şahları *Kirman Kralı* anlamında *Kirmanşah* ünvanı taşıdılar. Açık ki Sasaniler, bu bilginin kaynağı olan eserde (*Nuzhatü'l-Kulub ve Mu'cemü'l-Buldan*) Kirman çıkışlı bir hanedanlık ve halk olarak tanımlanmaktadır.

Dersimliler'in kendilerini tanımlamada kullandıkları Kırmanc teriminin orijini belki burada saklıdır. Çünkü Kırmanc adının kökü Kirman olmalıdır. Bu sözcüğün sonundaki *-c*, bazen *-z* veya *-ız* şeklinde de karşılaştığımız aidiyet bildiren bir sonektir. O taktirde Kırmanc adı, *Kirmanlı* anlamı verir. Dil adı olarak kullanılan Kirmancki ise *Kirman dili* olarak yorumlanabilir. Ama J. L. Clarke ve B. D. Clark'ın ortaklaşa kaleme aldıkları *Kermanşah* başlıklı bir yazıda aktarıldığına göre, Lockhart, Kirman sözcüğünün kökünün *Kerm* olup, *-an* soneki aldığını düşünmektedir.

Orijinali Pehlevice olan ve daha eski orijinal kayıtlardan hareketle Sasani şahlarından ünlü Nuşirvan-ı Adil döneminde veya belki daha geç bir tarihte oluşturulduğu sanılan "*Karname-i Artakşir-i Papakan*"da söylenenlere de kısaca değinmem gerek.

Karname'de Part kralı Artabanus V'ten Ardavan diye sözedilir.

Papak, Fars Eyaleti'nin sınır valisi ve çocuksuz bir prens olarak tanımlanır. Sasan ise Papak'ın çobanıdır ve Dara (Darius) soyundandır. Sasan'la ilgili rüyalar gören ve onu veya oğlunu parlak bir geleceğin beklediğini düşünen Papak, sonunda onun Dara soyundan olduğunu bizzat kendisinden öğrenir. Bunun üzerine Sasan'ı kendi korumasına alıp kızını onunla evlendirir.

Artakşir, işte bu evlilikten olur.

Yani o, Sasan'ın oğlu, Papak'ın da torunudur.

Papak, Artakşir'i kendi öz oğlu olarak benimser. Böylece onun kanuni babası haline gelir. Artakşir 15'indeyken Part kralı Ardavan tarafından saraya alınıp eğitilir. Burada yetenekleriye dikkat çeker. Ama bir av sırasında (gor, yani yabani öküz avlarken) Ardavan'ın en büyük oğluyla anlaşmazlığa düşünce kralın ahırlarında hizmetçi olarak çalıştırılmaya başlanır.

Bir gün kahinler kral Ardavan'a bir hizmetçinin yakında tüm yönetimi ele geçireceğini söylerler. Kendisine aşık olan bir kız aracılığıyla bunu öğrenen Artakşir, kızı da alıp Fars'a kaçar. Görenler onu bir kartal veya bir kuzunun (varak) izlediğini söylerler ki, bu hayvanın zaferi temsil ettiğine inanılır. Şah-Name'de bu rol kanadı Simurg'a, kuyruğu Tavus kuşuna benzeyen bir hayvana atfedilir.

Ardavan, Artakşir'i yakalamak üzere oğlunu Fars'a yollar. Sonuçta Fars eyaletinin halk çoğunluğu Artakşir'e tabi olur ve başka yerlerden bazı savaşçılar da gelip ona katılırlar.

Bir ordu kuran Artakşir, çetin savaşlardan sonra nihayet Artavan'ı devirir ve öldürür. Bu arada öldürdüğü Artavan'ın bir kızıyla evlenir, ama kendisini zehirleyerek öldürmeye kalkışan bu kadını hamile olduğu halde öldürmek isterse de, bu tavrını protesto eden yüksek rahip tarafından engellenir.

Artakşir'in bu kadından Şahpur (*Kıral'ın Oğlu*) adında bir oğlu olur. Daha sonra ordusuyla İran'ın başka halkları ve ülkelerine boyun eğdirmek için savaşır. Savaşıklarından biri de "*Kürtler'in kralı Madig*"dir. İlk Kürtler'e yenilirse de, daha sonra onlara da boyun eğdirir. Sonra *Kirm* (dragon)'lerin kralı *Haftan-Boht* ve onun 7 oğluyla savaşır. Haftan-boht adı da galiba buradan gelmedir. Dragonla savaşta yenilgiler ve zorluklarla karşılaşır. Ama en sonunda İran'ın egemeni olmayı başarır (Bk. *Karname-i Artakşir-i Papakan*, E. W. West çevirisi, *J. R. A. S.*, Ocak 1898 veya Temmuz 1907 sayısı, s. 175-183).

Karname'de anlatılanlar özetle bunlar.

Böylece Agathias'ın anlattıklarının kaynağının da büyük ihtimal *Şah-Name* ve *Karname*'de kayda geçmiş bulunan aynı gelenekler olduğu anlaşılıyor

Partlar, saf İranlı görülüyorlar genelde. Ama onların kurduğu imparatorluğun dili de, uygarlığı da İraniydi. Partlar'a kıyasla Sasaniler kaynaklarda İran ırkının daha saf ve gerçek temsilcileri gibi ele alınır. Nitekim Arsakidler'in yıkılışının az-çok bilinçli şekilde eski İrani ruha geri dönüşü getirdiğine inanılır. Sasaniler'in "*din ve inanç birliği*" sorununa (Zerdüştlüğe) atfettikleri önem bunun bir göstergesi gibi görülür.

Romalılar'la ilişkilerinde Partlar, en azından ilk Part kralları dini propagandaya başvurmamış, buna hiç eğilim göstermemişlerdir. Oysa Sasaniler İran entellektüel yaşamının ürünü olan Zerdüştlük konusunda daha coşkulu olmuş, bu dinin fanatik savunucuları kesilmiş, onu başka halklara, sözelimi Ermenistan, Gürcistan ve Lazica'ya zorla dayatmaya kalkışmışlardır. Öyle ki bu dayatmalar yer yer isyanlara neden olmuştur.

Tarihte dinsel fanatikler gibi görülmüş olan ilk Sasani yöneticilerinin tutumuna ve o çağın genel eğilimi de olsa imparatorluğun birliğini kurmanın ve korumanın aracı olarak görülen Zerdüştlük konusundaki aşırılıklarına bakıldığında Agathias'ın Sasani iktidarını Magiler'in iktidarı olarak gören değerlendirmesi hayli gerçekçi gibi görünüyor ve Partlar'ın devrilişinde Magiler sınıfının özel ve önder bir rol oynamış olabileceğini akla getiriyor.

Böylece Sasan'ın bizzat kendisi ve ailesinin bu sınıfa mensup olduğuna ilişkin gelenek de doğru gibi görünüyor.

Sasaniler'in iktidarına götüren koşulları ve onların zaferinin tam olarak ne şekilde gerçekleştiğini bilmiyoruz.

Tarihte çok önemli dönüm noktaları olan başlangıçlar ve geçiş konakları ne yazık ki genelde karanlıkta kalıyor ve bu nedenle de bu boşluklar ancak efsanelere dayanılarak doldurulabilir.

Konumuza ilişkin rivayetlere değinmek zorunda kalışım bundandır.

Kitapta genişçe anlattığım Sasaniler'in (M.S. 224-651) tarihine bu özetle daha fazla yer veremeyeceğim.

Geç Dersimliler

Mamakan-Part-Sasani (Zaza) üçlüsünden oluşan ilk çekirdeğe (Eski Dersimliler ve Eski Zazalar) sonraları Geç Dersimliler olarak tanımladığım sonradan gelenler sızdı. Ama bu sızmalar çoğunluk itibariyle başlangıçtaki çekirdeğe yabancı öğeler değildiler ve bu nedenle de bir kimlik ve yapı değişimine yolaçmadıkları gibi onlar da zamanla Dersimliler diye bilindiler. Geç Dersimliler arasında etnik olarak farklı olup (Akkoyunlular gibi) asimile edilmiş öğeler de mevcuttur.

Benim vardığım sonuç, Geç Dersimliler'in 10. Yüzyıldaki Deylemi istilası sırasında ve Deylem devleti (Buyiler) Selçuk istilası ile yıkıldıktan sonra parça parça Anadolu'ya göçtükleri yönündedir. Bunların büyük bölümü daha önce İran ve Irak'ta Selçuklular tarafından yıkılan Deylem orijinli hanedanlıkların tebalaları idiler. Değişik göç ve istila dalgalarıyla Azerbaycan, Batı İran ve Güney Irak'tan gelerek Ermenistan sathına yayıldılar ve zamanla yoğun şekilde Dersim'e yerleştiler.

Şimdi ana bileşenleriyle bu Geç Dersimliler'in kim olduklarını görelim.

Geç Dersimliler'in Kendi Orijinlerine İlişkin Rivayetleri

Tarihsel kayıtlarda Dersim'e daha geç tarihlerde gelen halk katmanları konusunda tatmin edici bir yanıt bulunmadığı için Geç Dersimliler'in orijinine ilişkin rivayetlere ve mevcut şecerelere başvurmak zorundayım.

Bir rivayete göre bazı Dersim aşiretleri Kureyş ve Mansur öncülüğünde gelmişlerdir. Kureyş öncülüğünde ki göçte Mansur adında bir figür bulunabilir, ama benim vardığım sonuca göre Mansur öncülüğünde gelen göç aslında çok daha geç bir tarihe aittir. Fakat gelenek tıpkı Eski Dersimliler örneğinde gördüğümüz gibi, burada da farklı tarihlere ait göç dalgalarını ve onlara önderlik edenleri birleştirmekte, kronolojiyi gözardı etmektedir.

Bir diğerk rivayette ise, Şeyh Hasananlılar ve Seydanlılar olarak bilinen Dersim aşiretlerinin Ahmet Yesevi (M. N. Dersimi'nin *Hatıratum* adlı eserinde *Horasanlı Şeyh Ahmedî Yusevî*)'nin oğulları olarak tanıtılan Şeyh Hasan ve Seyit adlarında iki kardeş öncülüğünde geldikleri ve bu iki kardeşten türedikleri söylenmektedir.

Horasan'lı bir Abbasi halifesinden ya da yine Horasan'lı Zeynel Abidin-Zeyd soyundan birinden geldiklerine ilişkin başka rivayetler de olmakla birlikte, Geç Dersimliler'in orijini konusunda en sık duyulan ve en yaygın olan rivayetler az evvel işaret ettiklerimdir.

Geç Dersimliler'in ulusal nitelikteki rivayetleri bunlardır.

O halde öncelikle bu iki rivayetin ve ilişkili şecerelerin analizi zorunludur.

Bu noktada sağlıklı bir analiz, bu Dersim rivayetlerinin Alevî/Kızılbaş gelenekleri geneliyle birlikte ele alınmasını ve topyekün bir değerlendirme yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü benim görüşüme göre Dersim ve Alevî gelenekleri bir ve aynı geleneğin parçaları veya aynı geleneğin değişik versiyonlarıdır. Dersim gelenekleri iyi çalışılmadığı ve çözülemediği için Anadolu Alevî tarihi de karanlıkta kaldı. Bunun tersi de doğrudur. Yani Alevî tarihi bir bütün olarak ele alınıp aydınlatılmadıkça Dersim gelenekleri tam olarak çözülemezdi.

Kureyş, Mansur, Mahmut Hayrani ve Derviş Beyaz

Mehmet Şerif Fırat (1894-1949), kendi memleketi Varto'nun *Şarik* köyünde 1944 yılında tespit ettiği bir şecereden sözeder. Elde bu şecerenin tam ve güvenilir bir tercümesi bulunmadığı için ideolojik konumu ve politik tercihleri nedeniyle pek güvenilir bulmadığım M. Ş. Fırat'ın verdiği bilgilere dayanmak zorundayım.

Bir kitap yapacak kadar uzun ve Arapça olduğu (pek azı Türkçe) söylenen bu şecere, Fırat'ın aktardığına göre 1166 yılında yazılmış, 1232 (veya 1212)'de ise Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubat tarafından sultanlık mührü vurularak tasdik edilmiştir. Fırat, bu şecerede '*12 Türk aşiretinin*' adı geçtiğini ve bu aşiretlerin Selçuklular döneminde (12. yüzyıl başında) Alevî halifeler olan Horasanlı *Seyit Mahmudî Hayrani* ve *Şah Mensur Baba* öncülüğünde Horasan'dan geldiklerinin söylendiğini yazmaktadır. Horasan'dan Erzincan'a ve Dersim'in Bağın ve Hüsnü Mansur (Mazgirt-Muhundu bölgesi) kasabalarına geldiklerinde bu 12 aşiretin reisleri Bağın'de toplanarak Seyit Mahmut'un oğlu Hacı Kureyş, Şah Mensur ve Seyit Ali adıyla bilinen Derviş Beyaz'dan mucizeler istemişler. Şah Mensur duvar yürütmüş, Seyit Mahmut Hayrani'nin oğlu Hacı Kureyş ile Derviş Beyaz ise yanan fırına girmişler. Fırat'ın aktardığına göre Erzincan ve Bağın arasındaki verimli yerlere yerleşen bu '*Türk*' aşiretlerine Alevilik ve tasavvufa değer veren Selçuk Sultanı Alaeddin sıcak ilgi göstermiş, başlarındaki tarikat halifelerinin mürşitliği ve rehberliğini, mucizelerini ve soyağaçlarını tasdik etmiş, bahsi geçen *12 aşireti* pirlilik ve mürşitlik bakımından Şah Mansur ve Hacı Kureyş'e, rehberlik makamında ise Derviş Beyaz'a mürit ederek onlara 'lokma hakkı (çırak hakkı)' vermeye mecbur etmiştir. Osmanlı padişahlarından Orhan Gazi ve bizzat Bağın'e gelen Sultan Murad da bu aşiretleri himaye etmiş, adı geçen seyitlerin şecerelerini de tasdik etmişler. Ama Yavuz Selim zamanında bu aşiretler yerleştikleri verimli toprakları bırakarak Dersim dağlarına sığınmak zorunda kalmışlardır.

Fırat'ın aktardığına göre Şarik şeceresinde Horasan'dan Dersim'e geldikleri söylenen 12 aşiret ve bunların reisleri şunlardır (parantez içinde ek olarak Nejat Birdoğan'ın aktardığı tercüme de veriyorum):

Delisenler (Delsinler, Delihanlar, lakabı Hurem began) kabilesinden Cafer

(Delsinler-Delihanlar kabilesinden Horem began adıyla anılan oymağın başı Cafer)

(Edip Yavuz'un tercümesine göre: Hurrem beyler lakabı ile anılan yüksekdağ Sülbüs ismini taşıyan Delisenler kabilesinden Cafer)

Alan kabilesinden Teymur

(Alan kabilesinden Burkent oymağı ve başları Teymur)

Ba-İlyas kabilesinden Hüseyin

(İlyas kabilesinden Han adıyla tanınan oymağın başı Hüseyin)

Milli kabilesinden Muhammet

(Milli kabilesinden Bozkır oymağının başı Muhammed)

İzol kabilesinden Abdullah (lakabı: İki Bölük)

(İzol kabilesinden Üç Ayak oymağı ve başları Abdullah)

Haydar kabilesinden Ali (lakabı: Karavel)

(Haydar kabilesinden Bedirhan oymağı ve başları Ali)

Karsan kabilesinden Mustafa (lakabı: Şaz)

(Karsan kabilesinden Hançer oymağının başı Mustafa)

Lal kabilesinden İbrahim (lakabı: Yürük Uzun)

(Lal kabilesinden Baykara oymağından İbrahim)

Çakır Tahir kabilesinden Mahmut

(Çakır Tahir kabilesi ve başı Mahmut)

Dada kabilesinden Muhammet

(Dada kabilesinden Börek Uzun oymağının başı Muhammed)

Zor Veliyan kabilesinden Yusuf

(Zor Veli kabilesinden Duvardelen oymağından Yusuf)

Merdis kabilesinden Abbas

(Merdis kabilesinden Dik Külâh oymağının başı Abbas)

(Bk. M. Ş. Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 1948, s. 77-78; N. Birdoğan, *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik*, 1990, s. 138-141).

Fırat, bir yerde bu şecerede Hıran, Arilli, Şahveliyan ve Şadilli aşiret adlarının da geçtiğini söyler, ama hernasılsa yukarıdaki listede bunların adları görünmez veya bu adlar altında görünmezler. Bir yerde aşiretlerden üçünün adları bilinmiyor derken, yukarıdaki listede 12'sinin adlarını da eksiksiz verir.

Fırat'ın söylediklerinde ne birbirini tutan doğru bir kronoloji var, ne de şecerede anlatılanların tutarlı bir anlatımı var. Onun şecere hakkında verdiği bilgiler birbirini tekzip eden ifadelerle dolu.

Örneğin, Horasan'dan geldikleri iddia edilen aşiretlerin reisleri Bağın'de toplanıp bu göç sırasında kendilerine öncülük ettikleri söylenen kendi öz seyitlerinden neden mucize istesinler veya bu aşiretler adı geçen seyitlerle birlikte gelen Alevi aşiretler ise, Sünni bir Selçuk sultanının onları bu seyitlere lokma hakkı ödemeye mecbur etmesi neyin neyisidir?

Fırat'ın anlatımındaki birbirini tutmayan ifadeler, onun şecerede söylenenleri değil, gerçekte kendi gönülünde yatanları aktardığı izlenimi bırakıyor. Bu durum Fırat'ın tiksinti verecek denli ölçsüz Türk milliyetçiliği ile birleşince yazdıklarına güvenmek imkansız hale geliyor.

Şecereler genelde tarihsel kayıtlar değildir. Ortalıkta doğru bir kronolojiden ve doğru adlardan bile yoksun zaman ve mekan dışı yığımla şecere dolaşılıyor ve bunların pek çoğu da düzmece gibi görünüyor. Şarik şeceresi denen şecere de dahil bu tür şecerelerin önemi bazı ipuçları içermeleridir.

Şarik şeceresindeki en önemli ipucu da Dersim içine Mansur ve Kureyş önderliğinde bir göç yapıldığına işaret etmesidir.

Ama rivayet ya da şecerelerdeki doğru ve yanlış ayıklamak gerekir. Örneğin bu şecerede Selçuklular zamanında geldikleri öne sürülen aşiretlerin birçoğu bu araştırmanın önceki bölümlerinde kanıtlandığı gibi bu tarihten binlerce yıl önce Dersim'de karşılaştığımız aşiretlerdir. Bunların bazı kesimlerinin Dersim içine daha geç bir tarihte ve adı geçen babalarla birlikte girmeleri mümkünse de, benim görüşüme göre sözü edilen aşiretlerin çoğunluğu zamanla din değişip Kureyş ve Mansur'un adını taşıyan ocaklara bağlandıkları için yanlış bir biçimde hepsinin onlarla birlikte geldikleri sanılmaktadır. Buna tarikat üyelerinin tarikat kurucularını ya da büyüklerini kendi ataları gibi görmeleri ve tarikat soyağacını kendi şecereleri gibi sahiplenmeleri durumu da eklenmelidir. Bu aşiretlerin 'Türk' oldukları iddiası ise ister şecereye isterse Fırat'a veya bir başkasına ait olsun hiç bir tarihi değeri olmayan ve bilinçli olarak savunulan bir yalandır.

Şarik şeceresini gördüğünü söyleyen Nejat Birdoğan, bu şecerenin 1180 yılında yazıldığını ve 1232 yılında Alaeddin Keykubad (1220-1237), daha sonraları da Osmanlı padişahları Orhan (1326-60) ve Bağdat'a giderken Bağın kasabasına gelen IV. Murat (1623-40) tarafından onaylandığını yazmaktadır. O da bu şecerede '*12 Türk aşireti*'nden söz edildiğini, bu aşiretlerin Horasan'dan Erzincan'a, buradan da Hısn-ı Mansur ve Bağın kasabasına gelip yerleştiklerinin söylendiğine işaret etmektedir. O'nun aktardığına göre bu aşiretlerin başında bu göç sırasında Seyit Mahmut Hayrani ve yetki sırasıyla Şah Mansur, Mahmut Hayrani'nin oğlu Hacı Kureyşi ve Seyit Ali (Derviş Beyazi) vardılar. Bağın'de toplanan adı geçen aşiretlerin ağaları bu seyitlerden mucize isterler. Şah Mansur duvar yürütür, Hacı Kureyş ile Derviş Beyazi de fırındaki ateşe girerler. Selçuk sultanı Alaeddin bu mucizeleri de şecereye yazdırıp onaylamış. Fırat'la aynı çizgi üzerinde duran Birdoğan da bu şecerede adı geçen aşiretlerin ve babaların Horasan'dan ve şecerede işaret edilen tarihte geldikleri inancındadır.

Dersimli babalarla ilişkilerinin iyi olduğu öne sürülen Keykubad'ın bu şecereyi onadığı söylenen tarihten 6-7 sene sonra Babai ayaklanmasının patlak vermiş olması Birdoğan'ın da dikkat çektiği gibi anlamlıdır. Dahası bence Dersim içine yapılan bu göç aslında isyanları kırılan Babailer (Babalar)'in göçü olup 13. Yüzyılda yeralmıştır.

Bu şecerede ve Dersim geleneğinde Bağın ve Hısn-Mansur'da yapıldığı söylenen toplantılar ve sınamalar bir boyutuyla Dersimli Babalar ile Babai ayaklanması arasındaki bağlantının ve Dersim'deki kaynaşmaların yansımalarıdır. Yani bu şecerede sözü edilen olaylar gerçekte biraz daha sonraki bir tarihte yeralan Babai ayaklanmasının anıları olsalar gerek.

Selçuk sultanlarının rivayetlerde genelde Alaeddin Keykubad ortak adı altında göründüklerini unutmamak gerekir. M. Şerif Fırat, bir yerde Hacı Kureyş Baba'nın mürşitliği Hicri 736 yılında Alaettin Ertana tarafından da tasdik

edilmiştir dediğine göre rivayetlerde ve şecerelerde Selçuk ve Eratna yöneticilerinin birbirine karıştırılmış olmaları da mümkündür.

Bir yoruma göre Selçuklu sultanı Bağın'e Kureyş'in mucizelerini görmeye değil aslında onu fırına atmaya gelmiştir. Ateş ve fırın meselesinin bir diğer boyutuna ise az sonra değineceğim.

Birdoğan'ın kendi kitabında yayınladığı "*Kureyşanlılar'ın Soy Ağacı*" olduğu söylenen bir diğer şecerede *Seyit Şeyh Büyük Mahmut (Şeyh Mahmudu'l Kebir)*'un Sultan Murat döneminde (Hangi Murat olduğu söylenmiyor. Birinci Murat 1360-89 arasında yönetti) yaşadığı, künyesinin *Derviş Beyaz* (Derviş Gevr) olduğu ve onun *Seyit Abdullah ve Seyit Kani* (Seyit Hani) adlarında iki oğlu olduğu söylendikten sonra Seyit Şeyh Büyük Mahmut döneminde bu soya bağlanan oniki aşiretin adları Milli, İzol, Haydar, Kariban, Lal, Arap Tahir, Dada, Zudolyan, Merdini, İlyas, Şakak ve Desinler şeklinde verilmektedir.

Burdaki aşiret adları Şarik şeceresinde geçenlerden kısmen farklıdır.

Adına '*Kureyş şeceresi*' denen bu şecerde Kureyş adı geçmiyor. Kureyş şecerelerinin hem Birdoğan'ın yayınladığı versiyonunda hem de Süleyman Yaşar tarafından yapılan tercümesinde şecerenin Şeyh Büyük Mahmut'a ait olduğu anlaşılıyor. Bu şecerde adı geçen ve ateş mucizesinden sonra Gevr (Beyaz) ünvanı aldığı söylenen Şeyh Büyük Mahmut (Mahmudu Kebir)'un ise Birdoğan'ın da işaret ettiği gibi 'Seyit Muhammed Hayrani' (Mahmut Hayrani) olduğu açıktır. Bu şecerde göre *Hacı Yusuf* (öz-kardeşi) ve *Şeyh Muhammed* (anneleri ayrı) adlarında iki kardeşi olan Mahmut Hayrani tekke sahibi olup Hısn-ı Mansur (Adıyaman)'da oturmaktadır.

Ama Birdoğan'ın iddiasına göre Mahmut Hayrani sonradan Mevlevi olduğu için bu şecerde ondan kurtulmanın yolu olarak adı değiştirilmiştir.

Birdoğan'ın Mahmut Hayrani'nin sonradan Mevlevi olduğu iddiası kesinlikle temelsiz ve yanlıştır.

Ben *Hacı Bektaş Vilayetnamesi* ve başka bir vesileyle Eflaki'nin *Arifler'in Menkıbeleri* dışında Mahmut Hayrani'nin Mevlevi olduğunu ima eden başka bir kaynak tanımıyorum. Besbelli ki Birdoğan tarihsel kaynak gözüyle baktığı Vilayetname ve Menakıblar'daki söylenceleri çok ciddiye almış, böylece tıpkı Vilayetname yazarı gibi Birdoğan da bu söylencede anlatılan *aslan binip yılanı kamçı yapma* motifinin Mevleviler'e değil, *Rıfailer'e* işaret olduğunu kavramamıştır. Geleneklerde *aslan binip yılanı kamçı yapanlar* benim bildiğim kadarıyla *Ahmet Rıfai, Ahmet Bedevi, Karaca Ahmet, Kureyş* veya *Mahmut Hayrani* gibi adlardır ve bunların tümü de kesinlikle farklı kuşaklara mensup Rıfailer'dir. Bu yetenek geleneklerde Rıfai tarikatının bir alamet-i farikasıdır.

Birdoğan Dersim belgelerinde Derviş Gevr'e Mahmudu Kebir denildiğine işaret ettikten sonra, Gevr sözcüğünün Zaza dilinde Mecusi (ateşe tapan) anlamına geldiğini belirterek, Kureyş soyağacının en önemli yerinin burası olduğunu, yani "Eski Zerdüşt kültürünü yaşatan bir büyük erenle karşı karşıya" olduğumuz yorumunu yapmaktadır (a.g.e., s. 245-262).

Şarik ve Kureyş şecerelerinde adı geçen aşiretlerin genellikle Kureyş ve Baba Mansur ocaklarına bağlanan Doğu Dersim (Eski Dersim) aşiretleri oldukları açıktır. Ben bunların bir bölümünün Kureyş ve Mansur ile birlikte gelen aşiretler olmayıp Aleviliği sonradan, büyük ihtimalle bu ocaklar dolayısıyla benimseyen eski Dersim sakinleri (Eski Dersimliler) olduklarını düşünüyorum. Kureyş şeceresi de bu düşüncemi destekler şekilde '*bu soya bağlanan*' oniki aşiretten sözetmektedir.

Şecerelerdeki *Delisenler* (Delsinler, Desinler, Deli Hasanlar) adı bence Dersimliler'e karşılık düşüyor. Bu adı "*Deli Esenler (Delişmenler)*" şeklinde yorumlayan Edip Yavuz farkında olmadan *Dersim* adıyla *Danışmend* adı arasında bir özdeşlik kurmaktadır. M. Ş. Fırat'ın kendi aşiretini '*Türk*' gösterme yönündeki tüm çabalarına rağmen Hormekliler'i Dersimliler'in bir kabilesi hatta kendisi olarak kaydeden Şarik şeceresi onu tekzip ediyor. Şecerde Lal olarak geçen aşiret Lolan aşireti, Dada olarak anılan Zaza aşireti, Merdis veya Merdini olarak verilen de ünlü Mırdasiler olmalıdır.

Şecerde verilen tarihler kabaca doğru varsayılırsa rivayetlerde Kureyş ve Mansur öncülüğünde geldikleri söylenen aşiretlerin Dersim'e 12. yüzyıl başlarında veya 13. yüzyılın ilk yarısında yerleştikleri ya da en geç Yavuz zamanında Dersim'e sığındıkları söylenebilir.

Cevdet Türkay'ın yayınladığı Osmanlı kayıtlarında Akşehir Sancağı'nda da Kureyş aşiretinden sözedilir ve Karaman (Konya) sancağına bağlı bir *Kureyş Kazası* kaydedilir (a.g.e., s. 310, 572).

Burada problem bu aşiretlerin başlangıçta eskiden Malatya'ya bağlı *Hısn-ı Mansur* (Adıyaman) ile Osmanlı kayıtlarında bazen Karaman Eyaleti'nde bazen de bir dönemler bu eyaletin başkenti olan Konya Sancağı'nda gösterilen *Kureyş Kazası*'na mı, yoksa Dersim'de aynı adları taşıdıkları anlaşılabilir topraklara mı yerleştiklerini tespit ettir.

Bu nokta onların Anadolu'da ilk yerleştikleri ve dağıldıkları merkezi tespit açısından önem taşır. Belki genişçe yayıldılar ve hem Orta Anadolu'ya hem de Dersim'e yaklaşık aynı sıralarda yerleştiler. Ya da ilkin Dersim'in Bağın ve Hısn-ı Mansur bölgesine yerleşerek çevreye buradan dağıldılar. Malatya üzerinden geldiğine dair bir Dersim rivayetine bakılırsa ilkin Malatya, Konya, Amasya, Bozok, Akşehir ve Kırşehir bölgelerine yerleşip

sonraki bir tarihte (belki Babai isyanının bastırılması üzerine, belki de Yavuz'un Alevi kırımını sırasında) Dersim'e sığınmış oldukları da düşünülebilir.

Benim görüşüme göre Kureyş ve Mansur ile geldikleri söylenen aşiretlerin kimliği şecerelede yanlış verilmektedir. Şecerelede adı verilen aşiretler genelde eski Dersim sakinleri olup bir bölümü başlangıçta pagan veya Hıristiyan olan, ama sonradan din değişerek bu ocaklara bağlananlardır.

Kureyş ile birlikte gelen aşiretler hakkında Kureyşan aşiret konfederasyonuna dahil olan ve sayıları bazen on, bazen oniki veya daha fazla olarak verilen kabilelere bakılarak bir fikir edinilebilir. Bu konfederasyona dahil olanlar, Hasanan (veya Hüsenan), Golan (Gülnan), Kalyan, Dalyan, Alyan (Aliyan), Haman (Hemo), Süleyman (Sılêmano), Çıtan (Cıvo), Kudan (Khudo), Şeyhan veya Seydan (Şixo, Seydu), Qajıyan (Qajiyu), Seteri ve Mawelyan (Mewaliyo) aşiretleridir.

Tüm bu aşiretlerin *ezbet* adı altında dahil gösterildiği *Khurêsu* (Kureyşan) adını taşıyan aşiret konfederasyonu benim düşünceme göre büyük olasılıkla bir *Rıfai* ve *Goran* (*Ehl-i Hak*) konfederasyonudur ve Kures adının aslı da *Gur* (*Gor*) sözcüğü olabilir. *Khurêş* (Kureyş)'in adının *Khurêso Khur* olarak da anıldığı Dersim rivayetleri de bu yorumu destekler. Tıpkı Kırdas, Mırdas ve diğer örneklerde tanık olduğumuz gibi Gur (Gor) kökü Zazaca ve Rumca'da sık rastlanan *-as* (*-us*, *-is*) soneki alarak Guras (Goras, Kurus) formuna girmiş ve İslami dönemde de seyitlik iddialarını pekiştirecek tarzda Kureyşan biçiminde telaffuz edilmiş olabilir. Derviş Gewr adındaki *Gewr* sözcüğü de gerçekte Goran adının bir şeklidir. Başka deyişle *Derviş Gewr*'in adı *Derviş Goran* olarak yorumlanabilir.

Dersim'deki Goran varlığı tartışma götürmez. Şeyh Hasananlılar'ın Seydanlılar adı verilen kolunda karşılaştığımız Khew (Gewu) aşiret grubunun adı ile Pergoran (Bezgar, Phezgewran, Bezgevir) aşiret adı öyle görünüyor ki Goran adının şekilleridir. Cevdet Türkay'ın yayınladığı *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar* başlıklı Osmanlı kayıtlarında da Çemişgezek Sancağı'nda *Güran* (*Güranlı*) adında bir aşiret görülmektedir.

Tarihsel Mahmut Hayrani

Buraya kadar anlattıklarımın açıkça görüleceği gibi Şarik ve Kureyşan şecerelede de dahil Dersim geleneklerinde eksendeki isim *Mahmut Hayrani*'dir. Bazen *Kureyş*'in kendisi, bazen de babası olarak görünen ve Kureyşan Soyağacı'da ise aynı zamanda *Derviş Gewr* (Derviş Beyaz) olduğu söylenen Mahmut Hayrani'nin kimliği çözülsünce Dersim'e Kureyş ile gelenlerin kimliği konusunda daha açık bir fikir edinmek olanaklı hale gelecektir.

O halde artık efsanevi Mahmut Hayrani'yi bırakıp hemen şimdi ve burada tarihsel Mahmut Hayrani'yle buluşmanın sırasındadır.

Dersim'in *Hıran* denen mıntıkasının gerçek adının *Harran*, *Hayrani* nisbesinin doğru şeklinin de kesinlikle *Harrani* olduğunu açıklayarak başlamak zorundayım. Cevdet Türkay'ın yayınladığı Osmanlı kayıtlarında Dersim'in *Hıran* aşiretinin ve bölgesinin adı *Haran* olarak verilmektedir. *Hayran* aşiret adının, belki Sey Mamudlar'ın köylerinden Howar'ın aslı da *Harran*'dir.

Speros Vryonis'in *The Decline Of Medieval Hellenism In Asia Minor* (1971) adlı eserinde de Mahmut Hayrani'ye doğru bir şekilde "*Akşehirli Seyid Muhammad Harran*" adı altında referans verilmektedir (Bk. S. Vryonis, a.g.e., s. 370, dipnot).

Mahmut Harrani (Muhammed veya Mehmet Harrani) adındaki *Harrani* nisbesi, O'nun Dersim'in bugün *Hıran* olarak bilinen mıntıkasından ya da bundan daha önce bildiğimiz ünlü *Harran* (modern Urfa)'dan geldiğine işaret etmektedir.

Bu bir.

İkincisi, *Dersimli ünlü Mahmut Hayrani* (*Mahmut Harrani*), *bir Rıfai'dir ve gerçek adı da Mahmut-er-Rıfai'dir*.

Üçüncüsü, Mahmut Hayrani'nin kayıtlara geçmiş bulunan ama mitoloji mamasıyla yetinmeye fazlasıyla alışık oldukları ve gerçek tarihin peşine düşmedikleri için Dersimliler tarafından ne yazık ki şu ana kadar bilinmeyen şeceresini de vermem gerekiyor.

Konudan haberdar olan Türk araştırmacıları tarafından kasıtlı olarak saklı tutulduğuna inandığım bu bilgiler Paul Wittek'in *Yazıjioghlu Ali On The Christian Turks Of Dobruja* (Dobruca'nın Hıristiyan Türkleri Konusunda Yazıcıoğlu Ali, 1952) başlıklı yazısında yine Akşehirli olarak tanınan ve Mahmut Hayrani'nin halifesi, yakın dostu ve arkadaşı olarak görünen ünlü Sarı Saltuk'un Dobruca macerası anlatılırken bir dipnot halinde de olsa verilmektedir.

1268-69 yılında ölen Mahmut Hayrani'nin türbesi Akşehir'dedir. P. Wittek, bir camiden getirilip türbenin üzerine monte edilmiş 1224 tarihli bir yazıt ile kapısının üzerinde bu türbenin 1409-1410 yılında Mahmut Hayrani'nin torunlarından *Seyyidi Muhyi ed-din* tarafından restore edildiğini kaydeden bir diğer yazıttan söz etmektedir.

Ayrıca üç tahta tabut üzerine kazınmış yazıtlar mevcut. Wittek, bu yazıtların birer kopyesinin *Eski Evkaf Müzesi*'nin rehberinde de (*Türk ve İslam Eserleri Rehberi*, İstanbul, 1939, s. 13, no 191, 193 ve 194) yer aldığına işaret etmekte ve bu yazıtlardan şu bilgileri tercüme etmektedir:

Tabutu üzerine kazınan yazıtta Mahmut Hayrani'nin adı "*Seyit Mahmud b. Mas'ud (Mahmud er-Rufai)*" olarak geçiyor ve Miladi 1268/1269 (Hicri 667) tarihinde öldüğü kaydediliyor. Diğer tabutlarda ise kardeşi "*Ahmed b. Mas'ud*" (ölm. Hicri 649, Miladi 1251-52) ile ölüm tarihi verilmeyen kendisinin torunu ve 1409-10 yılında türbeyi restore edenin babası olan "*Ali b. Mehmed (yani Muhyi ed-din) b. Mahmud er-Rufai*"nin adları kazılı.

Mahmut el-Hayrani'nin *Ariflerin Menkıbeleri*'nin yazarı Eflaki'de 1273 yılında ölen Mevlana Celaleddin Rumi'nin bir çağdaşı olarak görüldüğüne işaret eden Wittek, O'nun da tıpkı Sarı Saltık (1210-1290) örneğindeki gibi kaynaklarda Bektaşiler'e mal edildiğini not etmektedir (Bk. P. Wittek, a.g.y., *Bulletin Of The School Of Oriental Studies* içinde, cilt 14, 1952, s. 658, dipnot 1).

Ben bilim dünyasında çok yaygın bir görüş olan bu '*maledilme*' konusunda hayli farklı düşünmekteyim, çünkü menkabelerde hepsi birer ünvan olan *Hünkar*, *Hacı*, *Bektaş* ve *Veli* sıfatlarının kombinasyonu ile kendisinden *Hünkar Hacı Bektaş Veli* olarak sözedilen ve asıl adının *Seyit Muhammed* olduğu söylenen kişiliğin Mahmut Hayrani'nin az evvel adını andığım kardeşi Ahmet Rıfai veya Mahmut Hayrani'nin bizzat kendisi olup olmadığı konusunda ciddi kuşkular taşıyorum. Yani ünlü Hacı Bektaş'ın Mahmut Hayrani'nin bizzat kendisi veya daha büyük olasılıkla kardeşi olarak anılan Ahmet Rıfai olabileceği görüşündeyim. Bu görüşün ayrıntılarını ve dayandığı argümanları adı geçen kitabımın *Dersim ve Urum Sufileri* başlıklı bölümü ile diğer bölümlerinde etraflıca ortaya koyuyor ve diğer olasılıkları da ele alıyorum.

Gerçek kimliğini artık bildiğimize göre Mahmut Hayrani konusundaki spekülasyona büyük ölçüde son verilebilir ve bilinenlerden hareketle mitolojiden tarihe geçilebilir.

Mahmut Hayrani'nin adındaki Hayrani nisbesini açıklamıştım.

Rufai nisbesinin aslı ise *Rıfai* sözcüğüdür. Bu sözcük Türkçe'de *Rufai* şekline girmektedir.

Rıfai nisbesi, Mahmut Hayrani'nin mensup olduğu tarikatın Abdülkadir Gilani'nin yeğeni ünlü *Ahmet-ür Rıfai* (Doğ. Basra, Karyet Hasan, 1106/1118? - ölm. 1183, Vasit, Irak) tarafından kurulan *Rıfai* olduğunu göstermekle kalmıyor, bu tarikatın ve kurucusunun Gilan orijinli olması nedeniyle bence Mahmut Hayrani öncülüğünde Dersim'e gelen aşiretlerin etnik kimliği konusunda da açık bir fikir veriyor. Yani Mahmut Hayrani liderliğinde Dersim'e gelip yerleşen aşiretler bugünkü Horasan'dan değil, ama geleneklerde sık sık Horasan olarak da referans verildiğine tanık olduğumuz Azerbaycan ve Batı İran (Goran) ile Güney Irak'tan gelen Gilani-Gorani aşiretler, başka deyişle Rıfailer'dir. Rıfailer ile Ehl-i Haklar arasında sıkı ilişkiler bulunduğunu da not etmek zorundayım.

İkisi de Gilani (Gilanlı) olan ve bazı kaynaklarda birdiğinin kolları gibi de gösterilen *Kadirilik* ve *Rıfai*, en ilk sufi tarikatlardır. Bu iki tarikatın ayrıntılarına burada giremeyeceğim. İsteyenler herhangi bir ansiklopediden bu konularda kabaca da olsa kolaylıkla bilgi edinebilirler. Ortaçağ Dersim ve Zaza tarihinin bazı boyutlarına açıklık getirmek bakımından bu iki tarikatın tarihleri ve faaliyetleri oldukça önemlidirler.

Eminim ki daha çok Sünni olarak algılanan, belki takiiye gereği öyle görünen veya zamanla bazı kesimleri giderek Sünnileşen bu tarikatlarla Dersim ve Zazalar arasında kurduğum ilişki çoğu okuyucuya şaşırtıcı gelecektir. Ama Anadolu'da ve Rumeli'de bu iki tarikatın tarihleri Milliyet yayınları arasında çıkan '*Tarikatlar Ansiklopedisi*'nde de işaret edildiği gibi *Ahlik* ve *Bektaşilik* ile birbirine karışmıştır. Aynı ansiklopedide bazı Rıfai tekkeleri Bektaşî tekkelerine benzedikleri için "*Her Rıfai şeyhinin tacı altından bir Bektaşî tacı çıkar*" deyişinin yaygınlık kazandığına da değinilmektedir.

Dolayısıyla Ahmet Rıfai veya Mahmut er-Rıfai'nin tacı altından Hacı Bektaş Veli çıkarsa şaşırmayalım.

Ahmet Rıfai, Rıfai Tarikatı ve Dersim Derviş Pratikleri

Mahmut Hayrani'nin Rıfai'nin kurucusu Gilan orijinli Ahmet Rıfai'nin soyundan olması büyük bir olasılıktır. Yezidi şeyhi Şeyh Adi ile ilişkisinin ne olduğu konusunda henüz net olmadığı Ahmet Rıfai'den sonra merkezi Irak'ta bulunan Rıfai tarikatının başına bacısının oğlu *Ali bin Uthman* geçmiştir. Bu tarihten sonraki ayrıntılar ulaşılabildiği kadarıyla kitabımda verilmektedir.

1326 yılında Vasit'a gelen Faslı seyyah Ibn Batuta, Ahmet ar-Rıfai'nin Umm Ubayda adlı köydeki mezarını ziyaret eder. O'nun anlattığına göre ordaki ocakta alevler içinde '*Ateş Dansı*' yapan ve ağızlarında ateş söndüren binlerce derviş vardı. Ibn Batuta onlardan '*Ahmedi Dervişleri*' diye sözeder ki, Rıfailer'in ünlü Ahmet Bedevi tarafından kurulan Mısır kolu da aynı adla bilinirdi.

Aslan ve yılan gibi hayvanları terbiye eden, ateşe giren veya ağızlarında kızgın ateş parçalarını söndüren Rıfai dervişlerinin bu pratikleriyle Dersim derviş/sufi pratikleri arasındaki benzerlik son derece açık ve çarpıcıdır.

Ibn Batuta, Anadolu seyahati sırasında Rıfai tarikatının kurucusu Ahmet Rıfai'nin soyundan gelme Şeyh İzzü'd-Din ve kardeşlerinden ve *Şeyh Ahmed Kuçek b. Tacu'd-Din er-Rifai*'nin evlatlarından bahseder.

Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri*'nde *Seyid Ahmed Kuçek-i Rıfai* (bazen sadece *Seyit Ahmet* veya *Seyit Ahmed Rıfai* diye geçer)'den sözeder ve ona mensup olanların *Ahmediler* adıyla bilindiklerine işaret eder.

O'nun iddiasına göre Seyit Ahmet bir gün Amasya'da Mevlevi Çelebi Arif'i ziyaret etmiş ve ona mürit olmuştur.

Eflaki'de adı verilen Rıfai şeyhlerinden biri de Ahmed Kuçek-i Rıfai'nin oğlu *Seyyid Taceddin*'dir. Bir keresinde bir grup dervişle birlikte Konya'ya giden Seyit Taceddin, Celaleddin Karatay Medresesi'nde Konya halkının büyük ilgi gösterdiği bir gösteri yapar. Eflaki'nin aktardığına göre bu gösteriye ünlü Mevlana Celaleddin Rumi'nin karısı da gider ve bu yüzden onlardan şeyh artığı (*rufat*) diye bahseden Mevlana tarafından azarlanır.

Belli ki 13. yüzyıl Anadolu'sunda Rıfai şeyhleri ve tarikatının etkinliği ünlü Mevlana'yı kıskançlığa sürükleyecek denli büyüktü.

Eflaki'nin Rıfai dervişleri olarak kendilerinden sözettikleri yalnızca bu ikilidir. O, Mahmud Hayrani'den de söz etmekte ama O'nun Rıfailiği konusunda herhangi bir şey dememektedir.

Tacüddinoğulları (1308-1425) adıyla bilinen beyliğin Seyit Taceddin Rıfai ile bir ilgisinin olup olmadığı konusunda kesin konuşamıyorum.

Evliya Çelebi de kendi *Seyahatnamesi*'nde Orhan Gazi döneminde (1326-60) yaşadıklarını iddia ettiği *Şeyh Seyit Ahmet Kebir Rıfai* (1351/1352'de 63 yaşında ölmüştür) ile onun amcasının oğlu *Şeyh Hasan Rıfai*'den sözeder. Evliya Çelebi'ye göre ilkinin mezarı Amasya'nın *Ladik* şehrinde (Ladik, şimdi Samsun'a bağlıdır) Ulu Camii'dedir, ikincisi ise Tokat'ta Sünbüllü Baba civarında yatmaktadır.

Amasya Tarihi'nin yazarı H. Hüsameddin, Amasya'nın *Ladik* kasabasından çıkma tarihte meşhur dört sülaleden birinin *Seyit Ahmet Kebir-i Rıfai* (Es-Seyyid eş-Şeyh Ahmed Kebir-i Rıfai)'nin sülalesi olduğunu yazmakta, onun Ladik'te bulunan türbesinin çok ünlü olduğunu ve bu türbe sayesinde Ladik'in bir hac yerine dönüştüğünü söylemektedir. Amasya Tarihi'ne göre Ladik'teki Rıfaiye Tekkesi'ni o kurmuştur.

H. Hüsameddin'in yazdığına göre Seyit Ahmet Kebir-i Rıfai'nin oğulları ve torunları Anadolu'da ve Arabistan'da yayılıp çoğalmış ve bu sülaleden emir olanlar da çıkmıştır. Aynı kaynakta Seyit Ahmet Kebir-i Rıfai'nin evladından *Es-Seyyid Zeynelabidin-i Rıfai*'nin Ladik kuzeyindeki Ahmet Saray Nahiyesi'nde tekkesi ve camii olduğu da kaydedilmektedir. Bu kaynakta adı verilen Rıfai tekkelerinden biri de Rıfai şeyhi ve meşhur bir bilgin olduğuna işaret edilen *Es-Seyyid Necmeddin Yahya Er-Rıfai* tarafından 1363 yılında Amasya'nın Hakala Nahiyesi (Arguma, Suluova)'nda yaptırılan tekke'dir.

İsmail E. Erünsal ve A. Yaşar Ocak'ın yayına hazırladıkları Elvan Çelebi'nin *Menakıbu'l-Kudsiyye Fi Menasibi'l-Ünsiyye (Baba İlyas-ı Horasani ve Sülalesinin Menkabevi Tarihi)* adlı kitabında, kitabın yayıncıları türbesinin Ladik'te olduğu söylenen ve kendisinden Seyit Ahmed-i Kebir-i Rıfai olarak söz edilen kişinin Rıfai tarikatının kurucusu Ebu'l-Abbas Ahmet b. Ali Er-Rıfai ile karıştırılsa da onun kendisi olamayacağına işaret etmektedirler.

1352 yılında hala hayatta olan Elvan Çelebi, Evliya Çelebi'de ve Amasya Tarihi'nde verilen kronolojinin doğru olmadığını gösteren bazı bilgiler vermektedir. Örneğin onun yazdığına göre Seyit Ahmed-i Kebir-i Rıfai, Dede Garkın'ın çağdaşıdır.

Erünsal ve Ocak, haklı olarak Elvan Çelebi'deki bilgiyi daha doğru bulur ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın bu konudaki görüşünü paylaşırlar.

Buna göre Anadolu'da kendisinden *Seyit Ahmet Kebir-i Rıfai* diye sözedilen ve Amasya'da Ulu Arif Çelebi'yle görüştüğü söylenen kişi gerçekte *Seyit Ahmed-i Kuçek-i Rıfai* olmalıdır. Elvan Çelebi'nin Dede Garkın'la çağdaş gösterdiği, aslan binip yılanı kamçı yaparak Dede Garkın'a karşı gittiğinde Dede Garkın tarafından duvar yürütülerek karşılandığı söylenen işte bu Seyit Ahmed-i Kuçek-i Rıfai olsa gerektir.

Öyle görünüyor ki, Rıfaiğin kurucusu Ahmet ile bu Ahmet birbirlerinden ilkinde *kebir* (büyük), ikincisine *kuçek* (küçük) lakabı verilerek ayırt edilmişlerdir.

O halde 13. yüzyılda Anadolu'da Rıfaiği temsil eden ünlü isimlerden ikisi *Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai* ile *Mahmut er-Rıfai* (diğer adıyla Mahmut Hayrani) olmalıdırlar. Bunlara Rıfailer'in bir koluna adını verdiği anlaşılan ünlü Babai İsyani'nin önderlerinden *Sarı Saltuk* da eklenmelidir.

Ben, *Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai* ile *Mahmut er-Rıfai* (diğer adıyla Mahmut Hayrani)'nin kardeş olduklarına inanıyorum.

Yani yukarıda verdiğim şecerede Mahmut Hayrani'nin kardeşi olarak gösterilen ve 1251/1252'de öldüğü söylenen *Ahmed bin Mas'ud* (Ahmet er-Rıfai) benim görüşüme göre büyük ihtimalle Anadolu'da kendisinden *Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai* diye sözedilen kişidir ki, geleneklerin *Karaca Ahmet* dedikleri de bence onun ta kendisidir.

Dersim halkı Sey Mamud ile kardeşi ya da oğlu Sey Kekil'in ocak ve mezarlarının Muhundu'nun Lödek köyünde olduğunu ya da Lödek'teki Bamasur (M. Nuri'de Bamansor, Ali Kemali'de Barmasur) ocağının bu iki kardeş tarafından kurulduğunu ve ordaki mezarların da onlara ait olduğunu söylemektedir.

Buradaki *Lödek*, bana göre deminden beri hep bahsi geçen *Ladik* adının bir şeklinden başka bir şey değildir. Şimdi soru şudur: Eğer ayrı ayrı kişiler oldukları düşünülürse Dersim-Kızılbaz geleneğindeki iki Ahmet (Ahmet Yesevi ve Karaca Ahmed)'in Ahmet Bedevi'yi dışarda tutarsak Rıfailer'den iki Ahmet (Seyit Ahmet Kebir-i Rıfai ve Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai) ile ilişkileri nedir?

Yürüden cansız duvarı Hacı Bektaş-ı Veli
Bindin aslana Gazanfer Karacaahmet Veli

Bence bu dizelerden Karaca Ahmed'in de *aslan binip yılanı kamçı yapanlardan*, yani Rıfailer'den olduğunu öğreniyoruz.

Bu veriler ışığında benim vardığım sonuç gelenekteki Ahmet Yesevi'nin Safeviler'le, Karaca Ahmed'in de Rıfailer'le (Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai ile) bağlantılı olduklarıdır.

Ahmet Yesevi, Şeyh Hasan (Şah Hasan) ve Seyit

Geç Dersim aşiretlerinin kendi kökenlerine ilişkin bir geleneği Ahmet Yesevi ile ilişkilendirilen Şeyh Ahmet ve oğulları Şeyh Hasan ve Seyit rivayetidir. Bu rivayetin yerli yabancı yazar ve seyyahlar tarafından değişik zamanlarda kayda geçirilmiş çeşitli versiyonları mevcuttur. En ayrıntılı versiyonlarından biri 1930'ların başında Jandarma Umum Kumandanlığı tarafından hazırlanmış olan *Dersim* adlı kitapta şu şekilde kaydedilmektedir:

“Garbi Dersim’e gelince, bu mıntıkada sakin aşiretler arasındaki tradisyon şudur: Ecdatları Horasan’da mukim Şeyh Ahmedî Yasevî imiş. Cengiz istilasını üzerine Ahmedî Yasevî’nin oğlu Şeyh Hasan Dede aşiret halkı ile Irak’a göçetmiş, orada Abbasi halifesine dehalet ederek iskan edilmiş. Hasan Dede bir aralık Hicaz’a ve oradan Mısır’a geçmiş ve Bağdad’a döndüğü zaman o yerlerde kalamayacağını kestirerek aşiret halkı ile Anadolu’ya geçmiş ve Konya Selçuklularından Alaeddin’e tebaiyet etmiş. Alaeddin, bir hemşiresini Hasan Dede’ye tezviç ederek onu aşiretiyle beraber Malatya civarında iskan etmiş. Bu aşiret Yavuz Sultan Selim zamanına kadar bu mıntıkada kalmış. Yavuz’un Şiilikle birahmane mücadelesi sırasında korku ile Dersim’e kaçmışlar. Şeyh Hasan Dede yolda ölmüş, Kebanmadeni kazasının Şeyh Hasan karyesinde defnedilmiş. Hasan ve Seyit ismindeki iki oğlu aşiret halkı ile beraber asıl Dersim mıntikasına göçmüşler. Hasan, Hozat ve civarında kalmış. Seyit, kendi tevabii ile Ovacık mıntikasına geçmiş. Hasan’ın *Abbas, Karaballı, Kırık ve Ferhat* isminde dört oğlu olmuş. Bunların herbiri bir aşiret halinde taazzuv etmiş. Bugün Şey Hasanlı grubu altında Abbas, Karaballı, Ferhat aşiretleri vardır. Ve esas aşiret grupları olan bunlar da daha küçük kabileler haline inkısam etmişlerdir. Seyit ismindeki diğer kardeşin *Koç, Kal, Kav* isminde üç çocuğu olmuş, bunlardan Koç’un *Şam ve Resik*; Kal’ın *Bal, Abbas, Persim, Keçel*; Kav’ın *Beyt, Maksut, Bezgever* adlı çocukları olmuş. Zamanla her biri bugün aynı namlarla anılan aşiretleri teşkil etmişler. Bunlardan daha bir takımı küçük gruplara ayrılmışlardır. Garbi Dersim’e bugün hakim nafiz olan aşiretler bunlardır. Bu aşiretlerin herbiri dedelerinin Ahmedî Yesevî olduğunu, Horasanlı ve Türk olduklarını, Malatya’dan hicret ettiklerini ve Şeyh Hasan Baba ismindeki dedelerinin Gebanmadeni’ndeki Şeyh Hasan köyünde metfun olduğunu bilir ve söylerler...Garbi Dersim’i teşkil eden ve Türk olduklarını söyleyen bu aşiretlerin Dersim’in ilk sakinleri olmadığı ve yakın bir tarihte mezkur mıntıkaya göçtükleri şüphesizdir” (a.g.y., s. 44-45).

Mehmet Nuri Dersimi de *Hatıratım* adlı kitabında bu aynı rivayeti kaydetmektedir. O’nun kaydettiği versiyonda Şeyh Hasan’ın kardeşi Seyit’in bir adının da *Kalemamsor* olduğu ve Kalemamsor sözcüğünün ‘*Kırmızı Elbiseli*’ anlamına geldiği açıklaması yer almaktadır:

“*Kalemamsor, kırmızı elbiseli manasını ifade eder*”

(Bk. M. N. Dersimi, *Hatıratım*, Dersim Seyitleri başlıklı bölüm, s. 132).

M. N. Dersimi’nin *Kalemamsor* (Khalemamsor) sözcüğünün anlamı konusundaki bu kaydı ona ayrıntı gibi görünmüş olsa da bence geleneğimizde bu adı taşıyan kişiliği tespit açısından anahtar önemdedir.

Kalemamsor adı değişik kaynaklarda ve halk dilinde Khalmamsar, Khalmamsır (Khalmemsır), Khalmamsor (Khalemamsor), Kalman Sar, vd gibi çeşitli şekiller altında görünmektedir.

Mehmet Nuri’nin *Kırmızı Elbiseli* anlamına geldiğini kayda geçirdiği *Kalemamsor* şekli bana *Surkhalaman* (*Surhalaman*) kavramını hatırlatıyor. Bayrak ve giysilerinde kırmızı renk kullanan Mezdekiler ile onların bir devamı gibi görülen Hürremiler *Kırmızı Bayraklı Halk* anlamında *Surhalaman* veya *Kırmızı Elbiseli Halk* anlamında *Surkh-Jamagan* olarak adlandırılmışlardır. Bu kombinasyonlardaki *Surh* kelimesi kırmızı, *alam/alem* kelimesi bayrak veya işaret, *jamagan* ise elbise demektirler.

Bir teze göre Şeyh Haydar (Şah Haydar)’dan itibaren Safeviler için kullanılan *Kızılbaz* (*Surh-i Ser*) adının kökeni de bu sözcüklerdir. Bu görüşe ben de katılıyorum. Çünkü Dersim geleneğindeki *Khalemamsor* (*Kırmızı Elbiseli, Kırmızı Bayraklı, Surhalaman*) adının kesinlikle *Safevî Şeyh Haydar*’a referans olduğunu düşünüyorum. Geleneğimizdeki Mansur, Bomesur, Bava Sur, Bava Mansur, Kalman Sar ve Khalemamsor, bir ve aynı adın değişik varyantlarıdır ve hepsinden kasıt da Şah Haydar’dır.

Geleneğin bazı versiyonlarında kardeş gösterilen Şeyh Hasan (“Şıx Hesene Kızılbaz”?) ve Seyit (Khalemamsor) ikilisinin ilişkileri bazı versiyonlarda efendi-hizmetçi gibi sunulur. Bir versiyonda efendi konumundaki Şeyh/Şah Hasan, bir diğesinde ise Kalemamsor (Seyit)’dur. Bu tartışmanın Şeyh Hasanlılar ile Seydanlılar arasındaki rekabetle ilişkili olduğu açıkça görülmektedir.

M. Nuri Dersimi’deki versiyona göre Şeyh Hasan, kendi kızı ‘Goncasor’u Kalemamsor (Seyit)’la evlendirmiştir. M. Sadık Yiğitbaş’ın *Kiği* adlı kitabında ise kızı ‘Kincasur’u Şeyh Hasan’la evlendiren *Kalman Sar*’dır.

Goncasor (*Kincasur*) adı da Dersim dilinde *Kırmızı Elbiseli* (Khalemamsor, Surhalaman, Surhjamagan, Kızılbaz) demektir.

Yiğitbaş’ın aktardığı versiyonda Horasan’dan Malatya’ya geldikleri söylenen Kalman Sar ve Şeyh Hasan’ın Dersim içine farklı bir güzergâhtan girdikleri söylenmektedir. Buna göre Malatya’dan önce Nazımiye civarındaki Kalmam köyüne gelirler, daha sonra buradan da Hozat-Ovacık tarafına göçerler. Yiğitbaş’ın versiyonuna göre Şeyh Hasan’dan türeyen aşiretlere Şeyh Hasanlılar, Kalmam Sar’dan türeyenlere de Dersimliler denmiştir.

Taylor’un anlatımında Şeyhasanlılar Dersim’e Malatya Akçadağ’dan gelmiş gösterilirler. Burada Kürecik’in ve vaktiyle Doğanşehir’in de dahil olduğu Akçadağ’ın Bizans çağı kadar eski bir tarihten beri *Arga* ve/veya *Karaesios* (*Karesi* okunabilir) gibi adlar taşıdığını hatırlatmak zorundayım. 1850’ye kadar Arga adıyla bilinen Akçadağ’ın şimdiki adı bu tarihten sonrasına aittir.

1954 yılına kadar Samsat ve Adıyaman (Hısn-ı Mansur) da Malatya’ya bağlı yerleşmelerdi. Geçmişte Bizans ile Araplar arasında bir sınır kenti olan Malatya, ocakların eski merkezlerinin bulunduğu yerdir. Bava Mansur ve Kureyş ocaklarının eski merkezleri de muhtemelen Malatya’da (veya Malatya- Antakya/Tarsus koridorunda) idiler.

M. N. Dersimi, Şeyh Hasan ve Seyit ikilisine ait bir şecereden de söz etmekte, Seydan grubunun Seyit Kemal kabilesinden olup Budik köyünde oturan *Poso oğlu Koca Sori*’nin elinde bulunduğu söylenen ve kutsal gibi görülen bu şecerenin tüm çabalarına rağmen kendisine gösterilmediğini yazmaktadır. O’nun aktardığına göre bulunduğu evi hac yerine dönüştürmüş olan bu şecerenin gerçekte Şeyh Hasan tarafına mı, Seyit (Kalemamsor) tarafına mı ait olduğu da tartışılan bir konu olmuştur.

M. Nuri’de Bal, Seyit (Khalemamsor) ve Seyit Kemal adları adeta birbiri yerine kullanılır. Balan, Seydan ve Seyit Kemal adları onda bir ve aynı topluluğu veya aşireti tanımlar gibidir. O’na göre Kalemamsor’un seyit olması nedeniyle ondan türeyen aşiretlere Balan (veya Seydan) denmiştir (Bk. M. N. Dersimi, *Hatıratım*, s. 131-136).

Yanlış şekilde sadece Batı Dersim aşiretlerine münhasır sanılan Şeyh Hasan-Seyit geleneğinin bütünsel bir analizine geçmeden önce, bu analizin anlaşılabilmesi için buraya kadarki özet bilgiler gerekiyordu.

Şimdi bu geleneğin ayrıntılı analizine geçebilirim.

Edip Yavuz, yukarıdaki gelenekte adı geçen Şeyh Hasan’ın Celairi Şeyh Hasan Buzurg (ölm. 1356) veya Çobani Şeyh Hasan Küçük (Küçük Hasan, ölm. 1343) olduğu görüşündeydi. Yani Dersimli Şeyh Hasan onun görüşüne göre ikisi de Moğol, çağdaş ve rakip olan bu iki Hasan’dan biri olmalıdır.

Dersim ve çevresi ile bir ilgi ve ilişkileri olmakla ve Şii bir eğilim de taşımakla birlikte benim vardığım sonuç bu iki Hasan’dan hiçbirinin Dersimli Şeyh Hasan olmasının kesinlikle mümkün olmadığıdır. Edip Yavuz, bu yorumuyla bu gelenekten hiç bir şey anlamadığını ortaya koymuştur.

Jandarma Umum Kumandanlığı’nın yayını olan *Dersim* adlı kitapta ise Dersim geleneğindeki Şeyh Hasan’ın Akkoyunlular’dan olduğu görüşü ifade edilmektedir. Bu görüş bana göre gelenekteki Şeyh Hasan’ın kimliğini tam olarak tespit etmemekte, ama gerçeğin bir boyutunu kısmen de olsa yakalamaktadır.

M. Nuri Dersimi, Şıxhasan aşiretlerinin ecdadı olan gelenekteki Şeyh Hasan’ın Çemişgezek emiri Pir Hüseyin’in torunu ve Muhsin’in oğlu ‘İkinci Şıxhasan’ olduğunu kesin bir dille öne sürmekte ve yanlış şekilde *İkinci* numarası verdiği bu Şıxhasan’ın herhangi bir kaynak göstermeden Karabal, Abbas, Kırgan ve Ferat adlarında dört oğlu bulunduğunu iddia etmektedir (Bk. M. N. Dersimi, *Hatıratım*, s. 136).

M. N. Dersimi, bana göre geleneğin Şeyh Hasan’ını kabaca doğru bir kontekste (Çemişgezek emirleri arasında) aradı, ama ne geleneği çözebildi ne de Şeyh Hasan’ı saptayabildi. O’nun geleneğin Şeyh Hasan’ı dediği kişi akla en son gelebilecek bir figürdür ve gelenekteki anlatımın hiç bir boyutuyla bağdaşmamaktadır.

Burada adını verdiğim kaynakların hiçbirisi gelenekteki Ahmet Yesevi ve Seyit (Khalemamsor)’i araştırmaya ciddi olarak yanaşmadılar. Sadece Şeyh Hasan konusunda bazı görüşler beyan etmekle yetindiler. Ama bu kaynaklar dışında bu geleneği anlamaya ve çözmeye çalışan başka birileri de bildiğim kadarıyla ne yazık ki çıkmadı.

Şimdi sıra kendi düşüncemi mümkün olduğunca özet biçimde ifade etmeye geldi.

Bana göre halihazırdaki şekliyle Şeyh Hasan-Seyit (Kalemamsor) geleneği kronoloji ve isimler itibariyle farklı dönemlerin olaylarını ve isimlerini tek bir olaymış sanıp karıştırıyor ve adeta yeniden harmanlıyor.

Bu rivayette yansıyan olaylar ve kahramanlar tek değil.

Örneğin, bu rivayetin bir parçası *Akkoyunlu Uzun Hasan* (1425-1478) ve *Safevi Şeyh Haydar* (1460-1488)'la ilişkilidir. Bana göre rivayetin kızını Khalemamsor'la evlendirdiğini söylediği Şeyh Hasan, kesinlikle Akkoyunlu Uzun Hasan'dır ve onun kızıyla (*Alemşah Begum, Dersim geleneğinde Kıncısür/Goncasor*) evlendiği söylenen Khalemamsor (Seyit) ise kesinlikle Safevi Şah Haydar'dır.

Bu olay tarihsel kayıtlarda zaten mevcuttur.

Tarihsel kayıtlarda rastlanmayan Dersim geleneğindeki *Khalemamsor* adıdır ki, bu adın *Kırmızı Elbiseli* anlamına geldiği şeklindeki çok önemli bir ayrıntının korunmuş olmasını M. Nuri Dersimi'ye borçluyuz. Taşındığı anlam nedeniyle bu adın Pavlakiler'e de referanslar içermesi mümkün olmakla birlikte rivayette kasıt *Safeviler*'dir.

Kızılbaş adının yeniden kullanıma girmesinin kendi yandaşlarına *kırmızı başlık* giydiren Safevi Şeyh Haydar'la birlikte başladığı ve bu nedenle Dersimliler de dahil olmak üzere kendisi ve yandaşlarının *Surh-i Ser (Kızıl Baş)* ve/veya Haydari olarak bilindikleri hatırlanırsa geleneğimizin bu bölümünde *Akkoyunlu Uzun Hasan* ile *Safevi Şeyh Haydar*'dan sözedildiği son derece açıktır.

İşin içine 1900 yılında yayınlanmış *Survivals Among The Cappadocian Kızılbaş (Bektaş)* başlıklı makalesinde J. W. Crowfoot'un Haydar Sultan ve Hasan Dede adlı Kızılbaş köylerinde kaydettiği lokal gelenekte *Hoca Ahmet* (yani Ahmet Yesevi) olarak da bilindiği söylenen *Safevi Şeyh Haydar* girince Dersim geleneğinde adı geçen Ahmet Yesevi'nin Türkistanlı Ahmet Yesevi ile hiç bir ilişkisinin olmadığı, bu gelenekteki *Yesevi* (bazen Yusevi veya Yussufi) adının eğer Sufi sözcüğü ile ilişkili değilse hemen hemen kesinlikle *Safevi* adının bir telaffuzu veya şekli olduğu benim görüşüme göre oldukça net şekilde açığa çıkmaktadır.

Bana göre sadece Dersim geleneğinin değil, genel olarak Anadolu'daki Kızılbaş-Alevi geleneklerinin *Yesevi*'si de gerçekte *Safi* veya *Safevi* adına referanstır. Başka deyişle Kızılbaş geleneğindeki Yesevilik, Safeviliğin ta kendisidir ve bu gelenekte Ahmet Yesevi'nin halifeleri olarak tanıtılanlar da genelde Safevi halifeleridir.

Daha spesifik olunursa geleneklerin Ahmet Yesevi'si kişi bazında bazen Ahmet Yesevi (Hoca Ahmet) ile çok eskilerden beri aynı sanılan veya karıştırılan *Karaca Ahmet*'e, bazen *Safevi Şeyh Haydar*'a, bazen de bu ikilinin bileşkesine tekabül eder görünmektedir. Ahmet Yesevi olarak referans verilen kişinin Safevi Şeyh Haydar (belki onun babası veya Safeviler'den bir başkası) olması ihtimali daha büyüktür gibi. Şeyh Safi adının tüm Safevi şeyhleri/şahları için ortak bir ad gibi kullanıldığı örneklerle rastlandığını da not etmeliyim. Sözelimi Evliya Çelebi Şeyh Cüneyt'ten de Şeyh Safi olarak söz etmektedir.

Başsağa edilmiş olan Dersim-Kızılbaş gelenekleri bana göre ancak bu yorumla birlikte ayakları üzerine ve tarihsel bir zemine oturabilir.

Dersim'in Şah Hasan-Seyit geleneğindeki *kim efendi kim hizmetçi* tartışmasının kaynağı Akkoyunlular'la Safeviler arasındaki ilişkilerin tanımına ve yorumuna ilişkindir.

Başka deyişle *Uzun Hasan* (1466-1478)'in mi, *Şeyh Haydar*'ın mı önde geldiği, bunlardan hangisinin diğerine tâbi olduğu tartışmasıdır.

Dersim sathında bu tartışma Şeyh Hasan ve Seydan aşiret federasyonları arasındaki ilişkilerde ve rekabette somutlaştırılıyor.

Yeri gelmişken Dersim sözlü geleneğinde geçen *Kanune Kırmancıye* (Kırmancıye Kanunları) kavramının tarihin *Hasan Padişah Kanunları* dediği Uzun Hasan'ın koyduğu yasalara referans olabileceğini de not etmeliyim.

Gelenekteki yorumda Şeyh Hasanlılar Akkoyunlular'la, Seydanlılar ise Safeviler'le özdeşleştirilmekte, Şeyh Hasan ve Seydan ayrımı ve anlaşmazlığı Akkoyunlu-Safevi ayrılığı ve çatışması gibi sunulmaktadır.

Bu yorum kendilerinden *Geç Dersimliler* olarak söz ettiğim Şeyh Hasanlılar'ın Akkoyunlu, Seydanlılar'ın ise Safevi olduğu şeklinde bir görüş içermektedir.

Böylece geleneğimizin Geç Dersimliler dediği katmanın iki önemli ögesini daha tespit etmiş bulunuyorum. Bunlar Safeviler ile Akkoyunlular'dır.

Dersim aşiret adlarındaki *Uşak* sözcüğü, eğer *Saka* adının bir şekli değilse bu Türkmen tabakayla (Akkoyunlular) karışmış olmanın bir kalıntısı olabilir. Elimde Çemişgezek emirler ailesiyle Akkoyunlular'ın yönetici ailesi arasında karşılıklı evlilikler yapılarak yakın akrabalıklar kurulduğuna ilişkin veriler ve Akkoyunlular'ın özellikle Deylemler ve Gilaniler'le yakın işbirliği ve ittifaklarına dair bilgiler bulunduğunu belirtmeliyim.

Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri gerçekte esas olarak yerli halklara, özellikle Zazalar'la Kürtler'e dayalı Zaza (Deylemi)-Türkmen ve Kürt-Türkmen konfederasyonları idiler. Hanedan aileleri çeşitli kaynaklarda da işaret edildiği gibi kan olarak çok karışıklardı. Bu nedenle de pek çok yerde o yörenin yerlileri içinde giderek eridiler. Ama geride izleri ve anıları kaldı.

Türkmen beyliklerinde Deylemler'in ve Kürtler'in yeri ve rolü önemliydi. Akkoyunlular daha çok Dımılı (Dümbeli-Zaza)'lere dayanırken, Karakoyunlular Goranlar (Ehl-i Haklar) ve Kürtler'le karıştılar. Türkmenler'in önemli bir bölümünün Zaza dilini ve Kızılbaşlığı (Ehl-i Hakk'ı ve Safeviliği) benimsedikleri biliniyor.

Ama Dersim’de Akkoyunlu ögenin yeri çok fazla değil. Çünkü Akkoyunlu Konfederasyonu’na dahil Zaza ve Kürt aşiretlerine de sık sık Akkoyunlular denerek referans verilmekte ve bununla onların etnik Türkmen oldukları değil, mensup oldukları aşiret ittifakı (siyasi ittifak) kastedilmektedir. Öte yandan Dersim’in Şah Hasan-Seyit geleneğinde Uzun Hasan’dan başka Şah Hasan’lar ve onlarla ilişkili olaylar da var.

Kısacası Dersim geleneği benim görüşüme göre tam üç Şeyh Hasan’dan unsurlar içerir. Arta kalan Şeyh Hasan’lar Çemişgezek emirleri *Birinci Şeyh Hasan* (1460?-1473?) ile *İkinci Şeyh Hasan* (1514-1543/44)’dır. Aslında geleneğin çekirdeği esas olarak onlara dairdir ve geleneğin kimi versiyonlarında Seyit (Khalemamsor)’in kardeşi olarak gösterilen de büyük ihtimalle Çemişgezek emirleri olan Şeyh Hasanlar’dır. Bu Çemişgezek emirleri Şerefname’nin kaydında Erzurum merkezli *Saltuklular* soyundan gösterildiklerine göre, Dersim geleneği Saltuklular ile Safeviler’in kardeş olduklarını, yani ortak orijinden olduklarını söylemiş oluyor. Halk dilindeki “*Şix Hesene Kızılbaş*” tanımlaması da buna işaret olabilir.

Ünlü Sarı Saltık benim düşünceme göre işte bu Saltuklular’ın soyundandır. Çemişgezek emirliğinin kurucuları ve yöneticileri Saltuklular soyundan gelmeydiler. Safeviler’in kurucusu Şeyh Safi ve aşireti Dımılı olduklarına göre Saltuklular’ın da Dımılı olmaları olanaksız görünmüyor. Belki de onlar Safeviler’den kopma bir kol olup Erzurum ve Dersim çevresine 10. Yüzyıl Deylemi yayılması sırasında geldiler.

Sarı Saltıklı Seyit Seyfi Dede’nin Sarı Saltık üzerine bir şiirinden aldığım şu dörtlük Saltuklular’la Deylemli Musafiriler ve Safeviler arasındaki ilişkiye işaret edebilir:

Seyyid Meşhur derler hem senin atan

Erdebil şehrinde ceddindir yatan

Horsof’u Moskof’tan kurtarıp alan

Erenler serdari Pir Sarı Sultan

(Bk. Ali Kaya, *Tunceli*, s. 93-94)

Dersimliler, özellikle Batı Dersim’in Çemişgezek veya Melkişiler adıyla bilinen aşiret konfederasyonu Safevi Devrimi’ne aktif şekilde katılmışlardı. Onlar bizzat İran’ın ve Horasan’ın kendisinde de bu devrimin ve davanın kazanması için aşiretler halinde savaştılar. Ama Çaldıran yenilgisi ile birlikte *Safevi Devrimi* dalgası gerilemeye başlamış, Horasan da dahil İran ve Irak sahasında bu devrimin başarısı ve devamı için en ön saflarda dövüşen Çemişgezek beyliği ve konfederasyonun liderleri yanlarındaki aşiretleriyle birlikte Dersim’e dönmeye başlamışlardı. Horasan’dan geldiği şeklindeki rivayetlerde bu gidiş-dönüşlerin de yansıması vardır.

İşte *Şeyh Hasan-Seyit rivayeti* Çaldıran sonrası geri dönüşten bazı kesitleri yanlış şekilde bir ilk geliş gibi yansıtmaktadır.

Bu sırada geri dönenlerden biri babası Çaldıran’da öldürülmüş olan *İkinci Şeyh Hasan* (yönetin dönemi: 1514-1543/1544)’dı. Tam da rivayette anlatıldığı şekilde ilkin Malatya’ya geldi, daha sonra gidip Yavuz Selim’le görüşüp onun tasvibini de alarak Çemişgezek’i Safeviler’den geri aldı.

Rivayetin Mısır dediği Afrika’daki bildiğimiz Mısır değil, o tarihte Mısır Memlükleri’nin kontrolünde bulunan ve onların bir valisi tarafından yönetilen Malatya ve çevresidir. Aynı gelenekteki Malatya’dan geliş motifi de bir boyutuyla bu dönüş olayına referanstır.

Kaldı ki, rivayetin bu bölümü tarihsel bir olay olup Şerefname’nin Çemişgezek Hükümdarları bölümünde daha doğru ve daha tam şekliyle kayda geçirilmiş bulunuyor.

O halde geleneğimizin *Geç Dersimliler* dedikleri, geleneğe yansıyan temel öğeleri itibarıyla, *Saltuklular* (Artuklular?, Melkişiler), *Rıfailer/Goranlar (Babailer)*, *Safeviler* ve *Akkoyunlular*’dan oluşan halk tabakasıdır. Bu bileşenlerden ikisinin (*Rıfailer ve Safeviler*) orijinde Gilani-Dımılı oldukları kesindir. Akkoyunlular ise, Deylemi/Gilani ve Kürt öğelerle karışmış bir Türkmen grubuydu. Özetle Geç Dersimliler’e damgasını vuranlar Deylemi (Gilani) öğelerdir.

Artık tamamlanmış denebilecek burdaki analizin geri kalanı adı geçen kitabımda daha anlaşılır olması bakımından Çemişgezek Beyliği’nin tarihiyle birlikte verilmekte ve bu kısımda Geç Dersimliler’in bileşenlerinden biri olan *Saltuklular*’ın orijini konusu da ayrıntılı olarak tartışılmaktadır.

Bölgede eski olmakla birlikte Dersim içine 17. veya 18. yüzyılda ilerledikleri anlaşılan ve daha çok Zaza olarak tanımlanan Suran, Ciban, Yusufan ve Çarekan aşiretleri de kronolojik bakış açısından Geç Dersimliler’e dahil edilebilirler.

Modern Dersimliler; Eski Dersimliler ve Geç Dersimliler olarak adlandırdığım ve bahsi geçen çalışmamda tarihlerini etraflıca anlattığım katmanların bir sentezidirler ve onların tarihi de bu iki tabakanın ortak tarihidir.

Eski Dersimliler dediğim tabaka (Kal Mem-Kal Ferat grubu) yazılı kaynaklarda yanlış şekilde sık sık “*Ermeni*” olarak tanımlanırlar. İnanç olarak Kızılbaş olan ve bunu Dersim’in eski halk tabakasına da benimseten Geç Dersimliler ise etnik bakımdan Gilani-Deylemi ağırlıklıdır. 10. Yüzyıl sonrasına ait bazı kayıtlarda Geç Dersimliler’e veya onların bir kesimine yine yanlış bir şekilde yer yer “*Kürt*” veya “*Kızılbaş Kürt*” olarak referans

verilmektedir. Adını andığım çalışmamda Erken Dersimliler'in "Ermeni" ve Geç Dersimliler'in ise kısmen veya tamamen "Kürt" olarak tanımlanmış olmalarının nedenini ayrıntılı olarak izah ediyor ve onların Ermeni veya Kürt olmadıklarını kanıtlıyorum.

Geç Dersim ve Alevi Geleneklerinde Eksendeki Adlar, Paralel Versiyonlar ve Çift Yada Daha Fazla Figürler (Ahmet Yesevi, Ahmet Basri, Karaca Ahmet, Hacı Bektaş, Düzgün Baba, Pir Sultan, vd)

Geç Dersimliler'in orijinlerine ilişkin Şah Hasan-Seyit rivayetinde, sadece bir Hasan'dan değil birkaçından ögeler bulunduğu (Akkoyunlu Uzun Hasan ve Çemişgezek emirleri Birinci ve İkinci Şah Hasan'lar) işaret ettim.

Bunların yanı sıra bu rivayete Yezidi Şeyh Hadi/Adiy'nin öz yada üvey oğlu olarak bilinen Şeyh Hasan'dan da birşeyler katılmış olabileceğini sanıyorum. Bazen ayrı değil tek bir tarikat gibi mütaala edilen Gilan orijinli Kadiri ve Rıfai tarikatlarının, özellikle Kadiriğin kurucusu ve isim babası Abdülkadir Geylani'nin Yezidiler arasında da bir ölçüde iz bıraktıklarına tanık oluyoruz. Ermeniler tarafından Pavlakiler olarak da tanımlanan Yezidiler arasında Hasan Basri (Şeyh Hasan?) ve Mansur adları da önemli bir yer işgal ederler. Öte yandan Yezidiler'in kendi orijinlerine ilişkin geleneklerinden biri Kureyş soyundan oldukları ve Güney Irak (Basra) taraflarından geldikleri yönündedir. Dersimli Kureyşanlılar'ın bazı aşiretlerle birlikte Kerbela'dan geldiklerine dair bir rivayet de Naşit Hakkı Uluğ'da kaydedilmektedir. Gelenekte onlarla birlikte geldikleri rivayet edilen aşiretlerden biri Hıran (doğrusu: Harran) aşiretidir ki, bu aşiret arasında "Ya Meleke Tavus" diye dua edildiğine defalarca tanık oldum. Ek olarak Yusufan aşiretinin bir Osmanlı kaynağında "Şeyatin aşireti" şeklinde tanımlandığını ve bununla adı geçen aşiretin Yezidi olduğuna referans verildiğini de not etmeliyim.

Dersim geleneklerinde yalnızca bir değil birden çok Kureyş bulunduğunu, bunların değişik çağlarda yaşamış aynı soydan önderler olduğunu düşünüyorum. Bu adın Buyi Deylem devleti emirlerinden olup Arap olarak tanınan Ukayliler'den Kureyş bin Bedran (1010-1061) ile ilişki ve ittifakların ve Ukayliler ve Mezyediler'le karşılıklı karışmaların bir mirası olması da mümkündür. Ama adın kaynağı ne olursa olsun ve ilk Kureyş her kim olursa olsun, Dersim-Kızılbaz geleneklerinin sözünü en çok ettiği Kureyş özellikle 13. Yüzyılın Kureyş'idir ve bu çağın Kureyş'i de Mahmut Hayrani'nin kendisi veya bir yakını olmalıdır. Sonraki dönemlerin Kureyşleri de bu aynı soya mensup olan önderlerdir. Onların merkezi Güney Irak olan Rıfai tarikatının kurucusu Ahmet Rıfai'nin soyundan geldiklerine ve Batı İran'daki Goranlar'la akraba olduklarına değinmişim.

Dersim'in Şah Hasan-Seyit rivayetinde adı geçen ve Seydan aşiret grubuna adını verdiği söylenen Seyit de gerçek tarihte bir değil, iki ayrı kişiye referanstır. Çünkü bu rivayetin bir versiyonunda onun gerçek adının Seyit Ali (Seydali) olduğu söylenirken, bir diğer versiyonda ondan Kalemamsor diye sözedilmektedir. Kalemamsor/Goze Sari (Surkhalaman) adının anlamını ve bunun Safevi Şah Haydar'a tekabül ettiğini az evvel izah etmişim.

Peki Seyit Ali kimdir? Bence bu Seyit Ali, Kureyş ile birlikte yanan fırına girdiği rivayet edilen Derviş Gevr (Derviş Beyaz)'in ta kendisidir. Kaldı ki gelenek ve secerelerde de Derviş Gevr'in gerçek adının Seyit Ali olduğuna işaret edilmektedir. Derviş Gevr, benim görüşüme göre aslında tüm Seydanlılar'ın değil, bu aşiret grubunda yer alan Goran (Gewu, Pezgoran, Pergoran) grubunun cediti olmalıdır ve adı da Derviş Goran olarak yorumlanmalıdır.

Benim henüz kesin olamadığım nokta, Kureyşan aşiret grubunun bir kolu olarak karşılaştığımız Kudanlar'ın atası Kud (Kud Ali), Mahmut Hayrani'nin torunu Derviş Ali, Derviş Gevr (Seyit Ali) ve Derviş Cemal'in aynı mı, ayrı mı olduklarıdır.

Böylece Seydan aşiret grubunun farklı göç ve istila dalgalarına ait Goran/Kureyşan ve Safevi karışımı olduğunu düşünmemiz gerektiğine inanıyorum. Seydanlılar, bazı kaynaklarda Şeyhanlılar olarak da adlandırılır. Seydan ve Şeyhan, aynı aşiret grubunun alternatif adlarıdır. Bu grubun Safevi kesimi ile Domane Kalmemi denen yedi aşiretin Geç Kalmem (Şah Haydar, Kalemamsor, Seyit)'le birlikte gelenleri Seydanlılar kapsamına girer ve gelenekte kendilerine bazen asıl Dersim'in 12 Aşiret'i olarak referans verilir.

Sonuç olarak, Dersim'de seyit olduklarını söyleyen ve öyle görülen iki ana ocak mevcuttur: Bunlardan biri ve daha eskisi Kureşan (Goran, Babai-Bektaş, Rıfai/Kadiri) ocağıdır. Sarı Saltık, Ağuçan, Derviş Cemal ve Derviş Gevr ocaklarını Kureşan Ocağı'nın kolları olarak düşünüyorum. Diğer ana ocak ise Baba Mansur (Safevi, Haydari) ocağıdır. Seydan ve Bava Mansur ocaklarının başlangıçta aynı olduklarına inanıyorum. Dolayısıyla Seydan Şeceresi denen şecerenin kayıtları zaten mevcut olan Safeviler'in şeceresi ile aynı olduğunu sanıyorum. Bu ocaklara bağlı aşiretlerin de topu birden zaman zaman Seydu (Seydanlılar) diye tanımlanırlar. Hem Kureşanlılar'a hem de Bava Mansurlular'a Seydu (nadiren Şixu/Şeyhan) denildiği olmaktadır.

Her iki ocağın serçeşmesi ve Şeyh Hasan-Seyit kardeşlerin dip dedesi olarak Şeyh Ahmet diye birinden sözedilir. Bu Şeyh Ahmet'in nisbesi bazen Yesevi (Ahmet Yesevi), bazen de Basri (Ahmet Basri) olarak geçer ve sık sık

birbirine karışır veya karıştırılırlar ki, bu durum uzak geçmişteki köken birliğine işaret eder gibidir. Benim vardığım sonuca göre bunlardan Ahmet Yesevi adı Safeviler'e (Erdebil Ocağı'na), Ahmet Basri adı ise Rıfaiğin kurucusu Ahmet Rıfai (Doğ. 1118, Basra-ölm. 23 Eylül 1182)'ye referanstır.

Geç Dersimliler kendilerinin bu iki atadan indiklerine inanırlar.

Safeviler'in seceresinde Ahmet adları bulunmakla beraber, bence bu ad kendinden önceki bir seri kişi içinden simge/sembol olarak ayıklanan, popüler hafıza tarafından en iyi hatırlanan ve sözlü gelenekte zaman zaman ait olmadığı bir geçmişe veya geleceğe yerleştirilen kollektif bir ad olarak düşünülmelidir.

Bu iki ocak arasındaki üstünlük savaşı rivayetlerde yeterince açık olarak yansıtılmaktadır.

Rivayette büyük Şeyh Hasan'ın Malatya'nın Şeyh Hasan adlı bir köyünde yattığı söylenmektedir. Onun yanında Şeyh Ahmet diye birinin de türbesi vardır ki, onun Ahmet Yesevi olduğuna inanılır. Bu köy Fırat kıyısında olup, Fırat'ın karşı yakasındaki Korucuk köyü ile karşı karşıyadır. Korucuk köyünde ise Hasan Basri'nin türbesi var. Bu türbe baraj inşaatı nedeniyle Eski Malatya'ya taşınmış bulunuyor. Bu Hasan Basri'nin ünlü sufi Hasan Basri (642-728) olduğu söylene de, bu olasılık bana inandırıcı görünmüyor. Bence o, Şeyh Ahmet'in oğullarından biri olarak tanıtılan Şeyh Hasan olmalıdır. Cedleri veya babaları Ahmet Basri olduğuna göre oğulları da Hasan Basri (Şeyh Hasan) ve Ali Basri (Şeyh Ali) olarak bilinmiş olmalıdır. Dolayısıyla Şeyh Hasan köyündeki Şeyh Ahmet de Ahmet Basri adına referans olsa gerektir.

Besbelli ki, Kureşan grubu aşiretleri (Rıfailer, Babailer-Bektaşiler) ilkin Harran, Karaman Eyaleti ve Malatya'ya yerleştiler, daha sonra da Dersim içine girerek Saltuklular ile birlikte Çemişgezek Beyliği'ni kurdular. Burada gerçek adının Mehmet Buhari olduğu söylenen Sarı Saltık'ın adındaki Buhari nisbesinin gerçekte *Bahri (Bahr, deniz demektir)* ya da *Basri (Basralı)* olabileceğini düşündüğümü de not etmeliyim.

Geleneklerde Şeyh Ahmet'le karıştırılan veya özdeşleştirilen iki diğer isim Karaca Ahmet ve Safevi Şah Haydar'dırlar. Bu karıştırmanın nedeni bu ikilinin adı geçen iki ocağın/yolun daha geç tarihlerdeki temsilcileri olmalarıdır. Kendi çağlarında öylesine ünlendiler ki, mensup oldukları ocaklar/soylar onların adıyla anılır oldu ve uzak geçmişteki serçeşmelerle özdeşleştirildiler.

Karaca Ahmet (Ahmet Karaca), benim bulgularıma göre Anadolu'da Seyit Ahmet Rıfai (Ahmet Kuçek-i Rıfai) olarak da bilinen kişi ile aynıdır ve aynı adı taşıdığı için Rıfaiğin kurucusu ile karıştırılmaktadır. Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai (Karaca Ahmet), bence Mahmut Hayrani'nin kardeşi ve Sarı Saltık'ın da derecesini henüz saptayamadığım çok, ama çok yakın bir akrabasıdır. Hacı Bektaş Vilayetname'sine göre, Hacı Bektaş vasiyetini Saru'ya (bence Saru Saltuk olmalı) yapmıştır ki, bu da çok yakın bir akrabalığa işaret edebilir.

Hacı Bektaş adı da benzer şekilde çiftleşir.

Benim vardığım sonuç şudur:

Eğer 13. Yüzyılda Hacı Bektaş diye bilinen biri yaşadıysa, O, Karaca Ahmet (Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai)'in kendisinden başkası olamaz. Daha sonraki bir çağda yaşamış olması halinde ise Safevi Şah Haydar (Bava Mansur, Kalemamsor)'dan başkası olamaz. Nitekim geleneklerde Hacı Bektaş'a ilişkin olarak söylenenlerin bu ikilinin bir bileşkesine tekabül ettiğine tanık olmaktadır. Yeri gelmişken Dersim geleneğindeki Kincısır'un da Kadıncık Ana (Fatma Bacı)'nın paraleli olduğuna işaret etmeliyim.

Dersim geleneklerine göre Dersim'in kutbu/kabesi Düzgün Baba (Tujik Baba?, Sultan Baba?)'nin gerçek adı Şah Haydar'dır. O halde Düzgün Baba ile Safevi Şah Haydar (Bava Mansur, Kalman Sar) bir ve aynı olmalıdırlar.

Belki Düzgün Baba (Dolu Baba, Deli Duzgın) durumunda da Karaca Ahmet ve Şah Haydar'ı kombine eden bir figür sözkonusudur. Tam burada bir deyişinde gerçek adının Koca Haydar olduğunu ve Yemen asıllı olduğunu söyleyen Pir Sultan'ı hatırlamak zorundayız. Ben, ünlü Pir Sultan'ın yine Yemen soylu ve seyit olduklarını iddia eden Safeviler'e mensup olup ya Safevi Şah Haydar ya da Şah Cüneyt ile aynı olduğunu düşünüyorum.

Böylece Geç Dersimliler'in ve Alevi geleneklerinin eksenindeki adlar konusunda ne düşündüğümü özetle açıklamış bulunuyorum. Geç Dersim ve Alevi tarihi bu isimler çevresinde döner.

Eğer burdaki saptamalar isabetliyse Alevi tarihi ve Aleviliğin içeriği üzerindeki esrar perdesi kalkmış demektir. O taktirde Alevi tarihini yeni baştan yazmak, yeniden harmanlamak gerekeceği de açıktır.

Yukarıda söylenenler Dersim ve Kızılbaz geleneğindeki Ahmet Yesevi'nin Türk Ahmet Yesevi ile hiç bir alakası olmadığını, Hacı Bektaş'ın Türk olmadığını apaçık ortaya koymaktadırlar.

Dersim Dili

Eski Dersimliler'in aralarında akrabalık bulunan ve Mamakan-Part-Sasani/Zaza adlarıyla bilinen üç etnik unsurdan bileştiğine işaret ettim.

Bunlardan Mamakanlar'ın orijinal dili hakkında verilere rastlamadım.

Sasaniler'in konuştuğu dil, bugün Zazaca olarak bilinen dildir.

Partlar'a gelince: Onların yönetim dili Pehlevicedir. Pehlevicedir, Partlar (M.Ö. 247-M.S. 224) ve Sasaniler (M.S. 224-651) çağında Kırmanciye'de de egemen dildi. İran'a Horasan (Partiya) üzerinden giren ve burada uzun süre kalan Partlar bu süre zarfında hem adlarını hem de dillerini değiştirdiler. Onların benimsediği bu yeni dil o bölgede daha eski olan Sasaniler'in diliydi, yani bugünkü adıyla Zazaca idi.

Zazaca (Dımılki), Geç Dersimliler'in hakim ögesinin de konuştuğu dildir.

Pehlevicedir (Sasanice)'yi Medce, Medce-İskitçe karışımı veya ikisi arasında bir dil olarak tanımlayanlar vardır. Bu dilde en azından Partlar ve Sasaniler döneminden kalma ve daha sonraki dönemlere ait yığınla kayıt/yazıt mevcuttur. Zaza dilinin ve edebiyatının tarihi (İran, Irak ve Anadolu'da konuşulan ve değişik adlarla bilinen tüm lehçelerini kapsayacak şekilde) bir ekip çalışmasıyla bu kayıtlardan hareketle yazılabilir. Zerdüş dini yazının dili olan ve Huzvareş (Zuvarishn, Kuzvareş) adı verilen dilin de Pehlevicedir olduğuna dair görüşler mevcuttur.

Kısacası Zazaca denilen dil, uzak geçmişte Pehlevicedir (Partça) ve Sasanice olarak bilinen dilin devamıdır, onun yaşayan temsilcisidir.

Dil ve edebiyat tarihimizin çalışılıp kitaplaştırılması oldukça önemlidir.

Herşey gibi dil de ihtiyaç ve zorunlulukların ürünüdür. Sosyal yaşamın dayattığı iletişim ihtiyacından doğmuş, düşünce ve bilinç ile birlikte gelişmiştir.

Halkların kültürleri (uygarlıkları) ile dilleri arasında sıkı bir ilişki vardır. Fransızca bir sözcük olan *kültür* kavramı geniş manada dil, din, gelenek, adet, ahlak, üretim biçimi, yaşam tarzı vd gibi maddi ve manevi/ruhsal öğelerin tümünü içeren, bir toplumun genel evrim düzeyini ifade eden bir kavramdır. Uygarlık veya kültür diye, gelişmenin sonucuna yada düzeyine deniliyor.

Her halkın kültürü onun genel gelişme seviyesini ifade eder.

Herşey gibi dil de hep aynı kalmaz, süreç içinde gelişir ve değişir. Dildeki gelişme ve değişim kültürel değişimle paralel yürür, onu yansıtır. Her dil, ifade aracı ve taşıyıcısı olduğu maddi-manevi kültürden birşeyler anlatır. Dil sayesinde bir toplulukta birikmiş tecrübeler korunup sonraki nesillere aktarılır. Marks ve Engels, son derece doğru bir tanımla, "*Dil; pratik, gerçek bilinçtir*" diyorlardı.

Denebilir ki, dilini yitiren bir toplum bilincini ve hafızasını da yitirir.

Zaza diliyle ilgili hayli çalışma yapıldı. Bunlar oldukça önemli ve değerli katkılardır. Bana öyle görünüyor ki, bu çalışmaların en büyük eksiği Zazaca'yı yalnızca veya büyük ölçüde andaki halinden kalkarak çözümleme yöntemidir. Orijini ve tarihi henüz netçe bilinmeyen bir halkın dili de elbetteki ancak bu sınırlar içinde kalınarak incelenebilirdi ve bu sınırlar içinde kaldıkça da doğal olarak bazı sorular yanıtsız kalacaktı.

Halkımızın orijini tespit edilip tarihi yazıldığına göre dilimizin tarihsel evrimini konu alacak çalışmaların izleyeceği patika artık bellidir.

Dersim Dini ve Mitolojisi

Bu konuya genel olarak din veya mitoloji hakkında kısa bir açıklama yaparak girmek yerinde olur.

Hayvanların veya bitkilerin dinleri yoktur. Dinler, düşünen bir varlık olan insanlara özgüdür. Yaşanan yabancılaşma ne denli derin olursa olsun dinler de, tanrılar da insandan ve toplumdaki çıkmadığı. İlkel insan düşünen bir varlık olarak bir yaşam ve doğa anlayışı için çabalamış, bilimlerin henüz doğmadığı en eski çağlarda (vahşet çağında) kendi doğası ve kendisini kuşatan evren üzerinde düşünmeye başladığında din dediğimiz ilkel tasarımlar bir insan ihtiyacına dönüşmüştür.

İnsan yaşamının diğer yönleri gibi dinsel yönü de tarihseldir. Herşey gibi o da süreç içinde gelişti, değişti, değişiyor ve değişecek. Dinlerin kaynağına ve değişik gelişme aşamalarında dinin ne olduğuna baktığımızda bunu açıkça görürüz.

Dinsel evrim kabaca *tarih-öncesi* ve *tarih* periyodlarına bölünerek ele alınabilir. Tarih-öncesinde *totemizm* ve *animizm* adı verilen inançlarla karşılaşırız. En ilk dinler bunlardır. Totemizme egemen olan hayvan (koç, koyun, inek, keçi, tavşan vd gibi) tapımıydı. Animizmde ise, ruhlara ve ruh göçüne, her şeyin bir ruh taşıdığına inanç vardı. İlk bakışta taş, ağaç, nehir tapımı gibi görünen şey aslında bu varlıklarda bulunduğu düşünülen ruhlara inançtı.

Tarihsel zamanlarda din derken kastettiğim ise Sümerler'den itibaren tanık olunan uygarlık çağının dinleridir. Panteonlarında daima bir süper tanrıya yerverseler de Sümerler'den Grek-Roma çağına kadarki toplumlar çok-tanrılıdır. Bu çok-tanrılı dinleri *doğa dinleri* olarak tanımlamak mümkün. Daha sonra çok tanrılı dinlerin yerini kaynakları farklı olduğu için bazı bilgilerin *sosyal dinler* diye tanımladığı tek-tanrılı dinler almaya başlar. Musa'nın zamani ile başlatılan Musevilik ilk tek-tanrılı din gibi görülür. Aslında İran dini Zerdüştlük de tek-tanrılılığa hayli yaklaşıyor. Tarihteki en önemli diğer tek-tanrılı dinler Hristiyanlık ve İslam oldular. Musevilik, Hristiyanlık ve İslam hâlâ yaşayan en önemli tek-tanrılı dünya dinleridir.

Şimdi kısaca genelde Kirmanciye, özelde Dersim dini ve panteonuna değinmem gerek.

Kirmanciye, M.Ö. 6. Yüzyılda Medler'den başlayarak Sasaniler'in yıkıldığı M.S. 7. Yüzyıla (Arap-İslam istilasına) dek yaklaşık bin yıl boyunca İrani veya İran çıkışlı dünya güçlerinin hakimiyeti altında kaldı. Bunun sonucu olarak İran dini Zerdüştlüğün nüfuzuna girdi.

Böylece pagan dönemde Kirmanciye'de *Ahura Mazda (Aramazd)*, *Anahit*, *Vahagn*, *Tir*, *Nane*, *Mihr-Mithra* ve *Astlik* gibi büyük bölümü İran panteonuna ait olan tanrı ve tanrıçalarla karşılaşırız. *Yezdan* veya *İzad* olarak da bilinen Ahura Mazda İran panteonunun başıydı. Yani Yunan mitolojisindeki Zeus'un İran ve Kirmanciye'deki dengiydi. Hint-İran savaş tanrısı Vahagn, Yunan panteonundaki Herkül'e paralel düşüyordu. Ahura Mazda'nın meleklerinden Tir Yunan mitolojisindeki Apollo'ya, Nane Athena'ya, Anahit ve Astlik ise Artemis veya Afrodit'e denk düşen bir konum işgal ediyorlardı. Ani, Kemah ve Erzincan'da İran'ın Diana'sı Anahit'in, Muş Aştışat'ta Vahagn'ın tapınakları vardı. Ateş kutsaldı ve Kirmanciye'nin birçok yerinde hiç sönmeyen ateşlerin yakıldığı ateş-tapınakları mevcuttu.

Bu sayılanların yanında Kirmanciye'nin kendisine ait bazı lokal kültürler de mevcuttu. Su, ateş, dağ zirveleri, ırmak, göl ve kaynak kutsal bilinirdi. Pagan su-festivali meşhurdur. Dersim'in Fırat'ı olan Munzur'a atlar kurban edilirdi. Ayrıca güneş, ağaç, ay ve yıldızlara tapılırdı. Hayk, Angl (Tarhu, Nergal, Gel, Jélé) ve Ara (Er, Aras, Attys) adlarını taşıyan kültürler de Kirmanciye'nin önde gelen ulusal tanrılarıydı.

Kirmanciye'nin ortasında yer alan Dersim dininde ise sıkça Eli ve Hızır adlarını duyarız. "*Zone ma zone Xızır'ıyo, tone ma tone Xızır'ıyo*" (*Bizim dilimiz Hızır'ın dili, kişiliğimiz/kılığımız Hızır'ın kılığıdır*) diyen Dersimli, Hızır'ın adını adeta bir etnik kimlik gibi kullanmaktadır. Yanısıra Duzgı, Munzur Bava, Buyer Bava, Tuzık Bava, Jele vd gibi figürlerle karşılaşırız. Dersim'in kabesi veya kutbu Duzgıne Kemer (Kemere Duzgını, Düzgün Baba)'dır.

Bugünkü şekliyle Dersim dini farklı göç ve istila dalgalarına ait olan Eski ve Geç Dersimliler'in inançlarının bir karışımıdır. Kimliklerini tespit ettiğim bu katmanların inançlarını da kitabımda ayrıntılı olarak anlatıyorum. Başlangıçta pagan (Zerdüş) olan Eski Dersimliler (Kal Mem-Kal Farat grubu)'in bir kesimi eski inançlarında direnirken bir kesimi de M.S. 301'den başlayarak Hristiyanlığı benimsedi. Dersim'de en çok Gregoryen ve Pavlaki kilisesi etkindi. Dersimliler'in bir kesimi ise M.S. 6. Yüzyılda zor yoluyla görünüşte de olsa Bizans tarafından Hristiyanlaştırıldı. Dolayısıyla tarihimizi tam olarak anlamak için halkımızın veya onun bir bölümünün pagan ve Hristiyan geçmişine de sahip çıkmak zorundayız.

Sözgelimi Dersim'de gördüğümüz her kilisenin ya da manastırın Ermeniler'e ait olduğunu düşünmek abestir. Örneğin Demenan ve Haydaran mıntıkları gibi İç-Dersim'in kalbinde yer alan vankların bize değil de başkalarına ait olduğunu sanmak aptalca bir cehalettir. Bu saplantılardan kurtulmadığımız sürece kendi tarihimizin belirli kesitlerini aydınlatamayız, başkaları tarafından sahiplenilip yağma edilmesini önleyemeyiz.

Geç Dersimliler ise daha önce de işaret ettiğim gibi Babai (Rıfai, Ehl-i Hak) ve Kızılbaş (Safevi) idiler. Böylece sadece esas öğeleri telaffuz edersek bugünkü Dersim dininin doğa dini, Hristiyanlık, Sufizm ve Kızılbaşlık karışımı olduğunu görmekteyiz.

15. Yüzyıl sonlarından itibaren Dersimliler Kızılbaş (Haydari, Safevi), dinleri de Kızılbaşlık (Safevilik, Kızılbaş Sufiliği) olarak tanımlandı. Ali adı Dersim'de daha çok bir sembol veya bir bahane işlevi gördü.

Kısacası Dersim dini, Dersimliler'in kimliği artık saptanmış bulunduğuna göre, Mamakan, Part, Sasani üçlüsünden bileşen Eski Dersimliler'in inançları ile bileşenleri tespit edilen Geç Dersimliler'in inançlarının bir sentezidir.

Dersim inançları üzerinde en son ilkin Rıfailiğin, sonra da Kızılbaş/Safevi sufizminin belirleyiciliğine tanık olunur. Bugünkü Dersim dininde en dikkate değer bazı özellikler, doğa dininin etkileri, ruh göçüne inanç, cedlere ve kahramanlara/önderlere tapım, onları tanrılaştırma (örneğin yaşadıkları çağda Safevi Şah Cüneyt, Şah Haydar ve Şah İsmail, kendi izleyicileri tarafından *Tanrı* yada *Tanrı'nın Oğlu* olarak görüldüler), cedlerin öldüğüne değil sır olduklarına inanç (sözgelimi Kureyş'in ölmediği ama sır olduğuna inanılır) ve özellikle Kureşanlı dervişler tarafından icra edilen eski Rıfai derviş pratikleridir.

Dersim'in Tarihi Kaderi

Sözünü ettiğim çalışmada vardığım sonuçların en önemlileri hakkında özet bilgiler verdim. Bu bilgilerin bizleri sağlam bir tarih bilinciyle donatacağına inanıyorum. Umarım çıkacak kitap daha çok merak edilir, dikkatle okunur ve tartışılır.

Bu çalışma tamamen akademik niteliktedir. Propaganda amaçlı değildir, böyle bir yönü yoktur. Bu araştırmada amaç gerçeği bilince çıkarmak, işime gelsin gelmesin, hoşuma gitsin gitmesin bu gerçeği olduğu gibi ortaya koymaktır.

Ama tarih sadece yazılmıyor, yapılıyor da.

Aynı zamanda bu yapılaşa katılanlardan biri olarak birkaç politik mesaj vermemi herhalde yadırgamazsınız.

Dersim, 1938 yılında soykırım ve sürgünlerle düşürüldü.

O zamandan beri ülkede işgal ve olağanüstü bir rejim var.

TSK, işgalci bir güçtür.

Dersimli geçen süre zarfında bu yabancı işgaline o denli alıştı veya alıştırıldı ki, sözkonusu işgal yaklaşık yetmiş yıllık eritme çabalarının da katkısıyla zor anlaşılan gizli bir olguya dönüştü, deyim uygunsuz adeta içselleşti.

Büyükçe bir Dersim diasporası var.

Biz sürgün Dersimliler'e işgalcinin kolgezdığı anavatanımızda yer ve yaşam hakkı tanınmıyor. Orda burda sığınmacı konumuna düşürülüp yurtsuz hale getirildik. İdeallerimizi, ülkemizin ve halkımızın sorunlarını unutup gündelik geçim kavgasını artakalan yaşamımızın eksenini yapmaya zorlanıyoruz.

Ne olacak bu gidişin sonu?

Sürgünde, sürgün olarak ölmek midir kaderimiz? Bu çileye kader deyip katlanacak mıyız? Başka bir alternatifimiz yok mudur?

Diasporada yaşayan bazı Dersimliler'e göre *Dersim* zaten çok geç kalmış, kaybedilmiş bir davadır, bir hayaldir.

Dersim'i kendine menzil yapmış biri olarak ben buna hayır diyorum!

Dersim'in, özgürlük, demokrasi ve sosyalizmin hayal olduğuna inanmıyorum.

Umudun, coşku ve heyecanın olmadığı yerde özgür bir gelecek yeşermez.

Varsın birileri 'hayal!' desinler.

Hayal kurmak bile güzel bir şeydir ve insan denen varlığa özgüdür. Bir hayali veya rüyası olmak ve onu gerçekleştirmek için mücadele etmek onurludur, güzeldir.

Ben bu rüyayı görmeye devam edeceğim.

Tarih, rüya ya da hayal gibi görünen nice hedeflerin beklenmedik anda gerçek oluverdiklerine çok tanıklık etmiştir.

Bir kere daha edecektir, etmek zorundadır.

Bu bakımdan önümüzdeki 15-20 yıl kritik önemdedir.

Şimdilik diasporada yapılabilecek en önemli görevlerden biri, yalnız 1915'in değil, aslında bir yönüyle onun bir devamı ve son halkası olan 1938'in de tanınması için kolları sıvamaktır. *1937-38 Dersim soykırımını dünyaya anlatmalı ve tanınmasını talep etmeliyiz*. Yahudiler'in ve Ermeniler'in başardığını biz Dersimliler de başarabiliriz.

Bu konuda ilk adım başka görevlerin yanısıra bu görevi de üstlenecek bir *Dersim-Zaza Ulusal Platformu*'nun oluşturulmasıdır. Bu platformun ülkedeki mücadelesinin eksenlerinden biri Dersim'i tufana vermeyi amaçlayan barajlar projesini engellemek olmalıdır. Hep imdada çağırdığımız Munzur Baba'nın bu kez bizim desteğimize ihtiyacı var. O'nun yedi yerinden bıçaklanmasına, kelepçeye, prangaya vurulmasına, barikatlanmak istenmesine seyirci kalamayız. Munzur'un akışı sürmelidir.

Dersim, bir ulus olmaktan öte bir şeydir. O, tarih-öncesini bugüne bağlayan bir büyük tarih köprüsü, korunmasında ısrarlı olunması gereken canlı bir tarih müzesi ve devrimci bir gelenektir. *Manes, Mazdek, Dersimli Pavlakiler, Hasan-ı Sabbahçılar, Babailer* ve erken *Safeviler*'le süregelen bu direnişçi, yurtsever ve komünistik gelenek çağımızın koşulları ve bilgi dağarcığı ile birleştirilerek sahiplenilmeli ve gerekleri yerine getirilmelidir.

EK

PSD'nin Temel Fikirleri

PSD, sosyalist bir Dersim/Zaza hareketidir. Nihai amacı sosyal devrimdir. Sadece ulusal değil, küresel bir ihtiyaç olan sosyalist dönüşümün başarısı uluslararası bir devrimle olanaklıdır.

Ülkemiz, TC işgali altında olağandışı rejim biçimleriyle yönetilen bir iç-sömürgeci. Halkımızın dili, kimliği, inançları, özcesi tüm kültürü ve bir ulus olarak geleceği tehdit altındadır.

Mevcut koşullar altında ülkemizin ihtiyacı ulusal kurtuluş ve demokratik bir cumhuriyettir. Partimizin yakın amacı, programının demokratik parçasını oluşturan bu iki ana talepten oluşmaktadır. Ulusal kurtuluş, halkımızın kendi kaderini tayin hakkına kavuşması demektir. Bu; özerklik, federasyon veya ayrı devlet olmak üzere üç siyasal biçim altında gerçekleşebilir. PSD, koşullara bağlı olarak bu seçeneklerden herhangi birini pratik çözüm olarak benimseyebilir. Ayrılma seçeneği çözüm ve değişim vaad eden tek alternatif olarak belirlemediğimiz, partimizin tercihi ulusların ve dillerin tam hak eşitliğini tanıyan eşit, özgür ve gönüllü bir birlik olacaktır. Bu ilkesel yaklaşımdan hareketle partimizin *baş siyasal talebi* Türkiye'de *eksiksiz bir siyasal demokrasi*, ülkemizde

ise özgür topluluk, kent veya bölgelerin varlığını, dini ve ulusal azınlıkların ayrılma hakkını tanıyan *laik ve demokratik bir özyönetimdir*. Bu amaca varmak için ülkemizde, Kürt ulusal mücadelesi ve Türkiye işçi-emekçi hareketiyle ittifak perspektifine sahip, anti-sömürgeci, devrimci bir *Ulusal Cephe*'nin inşası zorunludur. Ulusal Cephe, halkımızın Kızılbaş ve Müslüman kesimlerini yurtsever-demokratik ve laik bir doğrultu üzerinde birleştirmeli, ortaya coşku ve heyecanla savunulabilecek ve halkımızı mobilize edecek ortak bir hedef ve gelecek projesi koymalıdır.

Ulusal kurtuluş yabancı işgaline ve olağandışı rejim biçimlerine karşı güncel-acil istemler etrafında kitle mücadelesini esas alan bir ulusal direniş yükseltilebilir. Bu direnişin biçimleri koşullara bağlı olarak değişecektir.

PSD; ülkemizdeki TC işgaline, olağandışı rejim biçimlerine, kapitalizm-öncesi kalıntılara ve giderek kapitalizmin kendisine karşı daha bilinçli ve daha örgütlü bir mücadele ihtiyacının ürünüdür. Görevi, ulusal ve sosyal/sınıfsal her iki görünümü altında kurtuluş mücadelesini örgütlemek ve yönlendirmektir.

Sıranın mülkiyet ve sınıf sorununu çözmeyi amaçlayan radikal bir toplumsal dönüşüme gelmesi için ulusal kurtuluş zorunludur. Bu demokratik kurtuluşun bir kesinti yaşanmadan sosyal devrime dönüşebilmesi, ona işçi-emekçi kesimlerin öncülük etmesi halinde mümkündür. PSD, bu seçeneği imkanı kılmak için mücadele etmektedir.

Sömürü ve baskının her biçimine karşı olan partimiz, mevcut politik ve sosyal düzene karşı mücadele eden her devrimci hareketi, ezilen cinsin eşit haklar savaşımını ve baskı altındaki dinlerin demokratik taleplerini destekler. Bütün dinsel inançlar ve dinsizlik özgür kılınmalı, din devletten, eğitim sistemi dinden tamamen ayrılmalıdır.

PSD'nin Güncel/Acil Talepleri

Munzur Irmağı üzerinde yürürlükteki barajlar projesinin derhal iptali.

Dersim için özel bir gelişme projesi.

Kitlesel göçü önleyecek acil tedbirler ve bunun bir parçası olarak boşaltılan köylerin yeniden inşası, köylülere kendi topraklarına serbestçe dönüş hakkı, otlak ve yayla yasaklarının kaldırılması.

Ulusal kimlikli partilerin serbestçe örgütlenmesi.

Zazaca eğitim, öğretim ve yayın (radyo-TV yayını) hakkı.

1937-38 soykırımının tanınması.